

SZERVES TÁRSADALOM ÉS ÁLLAMSZERVEZET

KÖZIGAZGATÁSJOGI TANULMÁNY
TÁRSADALOMBÖLCSELETI ALAPON

IRTA

Dr ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA

JOG- ÉS ÁLLAMDOKTOR, ÜGYVÉD
SÁROSPATAKI NY. RENDES JOGTANÁR

ELSŐ RÉSZ

BÖLCSELETI ALAPKÉRDÉSEK

BUDAPEST

RÉVAI ÉS SALAMON KÖNYVNYOMDÁJA

1902.

Ára 3 korona.

ELŐSZÓ.

„La réalité n'est point la vérité.” Vajjon az igazság csakugyan a realitásban, az u. n. reális dolgokban van-e vagy bennünk s azok a tapasztalati dolgok nem egy tükörlap mögött elhelyezkedő képet formálnak-e, melyet a tükörbe néző, mi idézünk elő? S a tükör tapasztalásunk, melyen át nézve önmagunkat látjuk, szemléljük s a tükör mögött senki sem áll, senki sincs igazság szerint, csak a tükör előtt álló én visszaverődött képe az. A tükör előtt s nem mögötte, a látóban s nem a látottban van az igazság, a valódi realitás? Narcissus módjára meglátva magunkat az élet vizében, magunkba szeretünk s ha e képet megfogni s nem csupán lelki szemmel látni akarjuk, eltorzul az, szétfolyik, eloszlik a csalóka képet mohó vágygyal megragadni akaró kezünkben. Képesek lehetünk-e valaha megfogni s nem csupán felfogni az igazságot s érzékeink, a tükörlap eme darabjai, a víztükör eme cseppjei a külvilágot, az u. n. reális valóságokat verik-e vissza vagy saját valónkat? A tapasztalás, vagy pedig éppen fordítva, a közvetlen belátás, a gondolkodás függetlensége, a tükörbe néző, szemlélő én igazi realitása alapja-e a tárgyi ismereteknek s a tapasztalás csak énünk tüköré s csak annyiban biztos s kizárólagos alapja ismereteinknek, a mennyiben *énünkhöz* tartozik, a mennyiben az érzet *bennünk* támad? S a tökéletesedés, az ismeretek bővülése, gazdagodása nem eme tükörlap csiszolódása, finomodásának következménye-e, mely saját arcunkat, énünket tisztább képben, határozottabb körvonalakban, valódibbnak mutatja be? Az ismeretek gyarapodása, a tapasztalat bővülésével növekvő tudásunk új tárgyakat állít-e elénk a külvilágból, vagy pedig fogalmainkat gyarapította? Vajjon nagyobb realitással, a szemlélőre nézve teljesebb bizonyos-

sággal az énünktől független, külső tárgyak vannak-e, melyeket a tapasztalat az énünkbe bekapcsolt külön vezeték módjára kívülről hoz be tudatunkba; vagy pedig fogalmaink a teljesebb realitások, énünknek a tükör mögé kihelyezett, ott összeverődött fénysugarai? „Tapasztalásból csak azt tudom, a mi van. De azt, a minek lenni kell, tapasztalni nem lehet.”¹ A pusztá tapasztalás még nem fogalomalkotás, tisztán a tapasztalás útján fogalmakhoz nem juthatunk. Az csak egyes dolgokat, jelenségeket mutat nekünk, de nem fogalmakat. Pedig egész valónk, lelki világunk fogalmakon épül fel. így a „van” az-e, valami külső tárgy-e, a mit, mint tőlünk független valóságot, egyszerűen önmagában látunk, vagy az, a minek mi felfogjuk, megállapítjuk? Maga a „van”, az u. n. való vagy külvilág tőlünk független léttel bír-e s olyannak mutatja-e magát nekünk, a milyen de facto, vagy pedig a milyennek felfogjuk? Szóval a tapasztalati igazságok is önmagukban vagy általunk igazságok-e a gondolkodás függetlensége folytán? S melyik van nagyobb bizonyossággal, a *van*, vagy a *lenni kell*, mikor a *van* is csak azért van, mert én fogalmat alkottam belőle? Összes tudásunk, a tudományok minden ága fogalmakból van egybeillesztve. A matematikától kezdve az általános bölcséletig, mindenütt fogalmakkal operálunk.² Anyag, erő, lét, lényeg, szép, jó, igaz, nagy, kicsiny, véges, végtelen, okos, oktalan stb. mind, a mi csak gondolatvilágunkat, fogalmainkat kiteszi, kívül esik a tapasztalat körén, hol csak ezerféle külön egyeseket látunk, de sem anyagot, sem időt, sem nagyot vagy végest, azaz fogalmakat nem látunk. Valódi realitással csak mink vagyunk és fogalmaink, útmutatóink, kalauzunk az ezernyi egyes, folyton változó jelenségek közt, melyeket elménk rendez, hoz egymással okozati összefüggésbe, teszi felmerülésüket törvényszerűvé. Mi visszük bele a természetbe a rendet, a léteit, az életet fogalmaink útján. A fogalom ad nevet, tehát léteit, biztosít helyet az egyes jelenségeknek a többiek sorában, ez sorozza azokat egymás mellé s egymás fölé, létesít köztük kapcsolatot, összefüggést, rendszert. Viszont azonban a jelenségek körében, a

¹ L. Kuncz Ignác: A nemzetállam tankönyve 3. 1.

² Erdélyi J.: A hazai bölcsélet jelene. Sárospatak, 1857. „A tárgyilagosság több s magasabb fokozat, minthogy épen érzékeink elé tolatott volna minden nyomon, még akkor is, ha ellenébe tétetik az alanyiságnak.” „A dolgok igazsága észrevétel útján nyilatkozik azon okból, hogy gondolkodással járulunk a tárgyakhoz. Ez a benső, észbeli van inkább a tárgyilagosság, semmint a tárgyak maguk úgy, a mint előtűnnek. A dolgok pusztá külső léte nem elég a tárgyilagossághoz” (13, 14. 1.).

„van” világában nem lehet olyasról ismeretünk, a mit nem tapasztalunk. A mi nincs az érzetben, nincs az értelemben. A megértés alapja a tapasztalás, mely érzékeink útján történik. A fejlődés épen arra irányul, hogy minél több jelenséget tapasztalati utón megismerve, szellemünket, az észrevevőt minél nagyobb tartalommal gazdagítsuk, a jelenségek minél nagyobb körét ölelje fel elménk, minél több jelenség jusson képzetünkbe, kerüljön elménk ítélőszéke elé. Az ember tehát tapasztalati észlény s épen abból, hogy tapasztalatokkal gazdagítja ismereteit, nyilvánvaló, hogy szellemisége különböző a pusztán anyagi, u. n. reális világtól, mert abból, hogy az elme folyton újabb ismeretek befogadására képes, hogy korlátlanul áll rendelkezésére a jelenségeknek, hogy azok belerajzolódjanak: az következik, hogy ez a korlátlanul rendelkezésre álló miségünk nem az ezerféle változatban felmerülő anyag útján jelentkező jelenségvilág körébe tartozó, hanem állandó, korlátlan, egybefoglaló, a chaotikus egymásmellettségben és egymásutániságban fogalmakat alkotó, tehát egységesítő, összefoglaló képesség, melynek a „van” mindig szemléleti köre, tárgya, képe. A mi a természetben van,¹ mint ismeret bennünk is meglehet tapasztalás (érzékelés) útján, de a mi lelki világunkat alkotja, a fogalom, nincs meg sehol a természetben. Sem ló, sem oroszlán, sem általan állat, ember, fa stb. nincs a természetben, csak fák, lovak, állatok s mi olvassuk bele az egyes jelenségekbe elvonás útján a collectiv elnevezéseket, a mi nem volna lehetséges, ha csak tapasztalati igazság volna, mert akkor fogalmat csak oly dolgokról alkothatnánk, mint azoknak közös megjelölését, melyeket mind egyenkint és teljes összességükben megismertünk, a mi pedig a jelenségek folytonos felvetődése, letűnése és változása folytán lehetetlen. Csak akkor volna tapasztalati igazság, ha a jelenségek összessége fedné fogalmukat, mert az igazság a teljesség, a teljes összesség, vagyis az, a mi minden esetben és esetre nézve igaz. Ha lelki világunk minden vonatkozásaival csak érzékeinken s a tapasztalaton épülne fel, hogy lehetnének fogalmaink, hogy lehetne lelki működésünk olyan dolgokra nézve, melyeket összességükben nem tapasztaltunk? Hogy tudhatnánk tisztán tapasztalatilag abból, hogy X. meghalt, azt is, hogy J. is meg fog halni s általan, hogy az ember halandó, ha még J.-t és sok mást, — mindenkit nem láttunk meghalni, ha csakugyan csupán az igaz, a mit érzékünk észrevett? Lehethetne-

¹ Mint később látni fogjuk, úgy a fejlődést tekintve, mint a megismerés szempontjából, ez a természet saját természetünk, mi magunk.

ítélet, következtetés, logikai bizonyosság akkor, ha minden lelki működés csak tapasztalaton épülne fel s a tapasztalat nem csupán eszközözül, kivetített képűl szolgálna?

Értékeink ennél fogva raktározói, gyűjtői a jelenségeknek, elménk számára, hogy az belőlük és róluk képzeteket és fogalmakat alkosson s azokat logikai rendbe állítsa. A környezetről így folytonos érzékelés útján szerez tapasztalati tudomást az ember s erre vonatkozólag ismeretköre tapasztalati. De vannak olyan fogalmaink is, melyek a tapasztalat korén kívül esnek sőt az érzékelés útján elménkbe jutott jelenségek, midőn róluk fogalmat alkotunk, többé már nem tapasztalati valóságok, nem természeti realitások, mivel ilyen módon, a fogalmaknak megfelelőleg a külvilágban elő nem fordulnak, hanem csak mint különálló egyedek s mint ilyenek is érzékeink útján vannak csupán. Ezen érzékeink útján csak arról győződünk meg, hogy valami, mert különállóan, mástól különböző alakban van tehát van, de hogy az a „van” mi, ló-e, oroszlán-e? csak fogalom alkotás útján szerzünk tudomást. E fogalmaknak megfelelő valóság, érzékelhető realitás azután a külvilágban nincs. De azért az is realitás, realitása elménkben, bennünk, a legfeltétlenebb realitásban van. A fogalom realiter van, mert én is, akiben van, realiter vagyok. — Tudom, hogy vagyok, tehát az is van, a mi bennem van, éppen azért, mert bennem van s mert fogalmaim összessége én vagyok. Ha én nem volnék, fogalmaim sem volnának, de mert vagyok s fogalmaim az enyéme, azok is vannak. Nem azért vagyok, mert gondolkodom, de azért gondolkodom, mert vagyok. Hogy én vagyok, azt, legalább reám nézve, nem kell bizonyítani. Ezt nem kell, tehát nem is lehet bizonyítani és pedig azért nem, mert mindennek létezését éppen ezzel bizonyítom, hogy vagyok, vagyis önmagammal. Te, ó, ez s amaz, azért van, mert én is vagyok s ha én nem volnék, a többi más sem volna, mert a mi nincs, arra nézve semmi sincs, sem te, sem o, sem ez vagy amaz. Te kétségbe vonhatod, hogy én vagyok, de előttem, reám nézve bizonyos, hogy én vagyok s reád nézve, hogy te vagy. Ha mondanám s esetleg be is bizonyítanám, hogy nem vagyok, meg akkor is bizonyos volna, hogy vagyok, mert ha nem volnék, sem nem mondhatnám, sem nem bizonyíthatnám, hogy nem vagyok. Ez az egyetlen abszolút, tökéletes, bizonyításra nem szoruló s így nem is bizonyítható igazság, feltétlen realitás, hogy vagyok. Vagyok, mert vagyok. Ez lehet létezésemnek összes bizonyítéka. Hogy mi vagyok? Hat én vagyok. A $0=0$ nem olyan feltétlen igazság, mint az, hogy

vagyok, mar csak azért sem, mert a 0 a semminek matematikai symboluma csupán, semmi pedig nincs, mivel én okvetlen vagyok. A feltétlenség szempontjából a lét bizonyosabb, mint a nem lét, épen az én lételem folytan. Reám nézve a nem lét nem oly bizonyos, mint a lét, mert ez feltétlenül bizonyos. Bizonyos tehát, hogy vagyok s minden más is azért van, mert én vagyok De épen azért, mert reám, feltétlen létezőre más is van, te, ő stb., ez a más is énemre nézve feltétlenül van. Már ezekből kitetszőleg bizonyos, hogy az „én” mint egyedül feltétlen létvalóság, a ki annak is oka, hogy más létvalóság van, tehát a megismerő én kell, hogy más létfeltételekkel bírjon, letelelet más feltetelekben bírja, létnyilvánulásai, ezeknek eszközei mások legyenek, mint a csak általa létezőknek. A legkülönlegesebb emberi létnyilvánulás az érintkezés. Annak bizonyossága és tudata, hogy én vagyok s ream nézve mások is vannak, egészen más létnyilvánulatokra vezet, mint vezetne lételem, ennek ily feltétlen bizonyossága híjján. Éppen azért, mert tudom, hogy vagyok, lételem tudatában érintkezem másokkal, a kik vagy a mik reám nézve szinten vannak Viszonyt teremtek énem, lételem s más énemem kívül helyezett létezők közt A viszony mindig tudatos helyzetteremtés A nem én velem szemben, nélkülem csak bizonyos helyzetben van viszonyokba velem s általam jut. Ezen viszonyok teremtése utján tudatom másokkal, hogy vagyok. Én tudom, hogy vagyok, viszonyaim utján ezt másokkal is tudatom, éntudatomat átviszem az éntre létezőkre úgy, hogy viszonyba lépek velük Ezen viszonyaim körében találkozom olyanokkal, a kik velem szemben szinten éntudattal lepnek fel, a kikre nézve én is *más* vagyok Más szóval az a másik éntudatos létező szinten viszonyokat teremt maga és mások közt, a kik közt ott vagyok én is Kettőnk között a viszony ennél fogva okvetlenül másfele lesz, mint a nem éntudatos lények, továbbá köztem s az ily lények közt.

Az éntudatos lények közt a viszony éppen azért, mert csak én vagyok s általam van minden más, tehát csak bennem, fogalmilag van a lét egész koré adva s ennek folytan köztem és minden más között viszony, azaz tudatos helyzetteremtés létesül, mindig okvetlenül éntudatos lények viszonya lesz Ezen viszony a valóság, az igazság eszmejen alapszik, mert maga az ember létvalósága is a legfeltétlenebb igazság Az emberre nézve a legnagyobb igazság önlétének legteljesebb kifejezésre hozása, tehát az igazságra törekvése nem egyéb, mint lényiségének megvalósítása Az igazság tehát mint önérvényesülésünk normája, mértéke jelentkezik.

Goethe szerint a genialitás első és utolsó követelménye az igazságszeretet. Emberi voltunk, énünk, szellemi feltétlenségünk, életünk nélkülözhetetlen feltétele az igazság, s az mint jog, mint a több én megvalósulásának, mint az aránylagos kielégülés szabálya, mértéke jelentkezik az emberi társaságban. Ez sohasem romboló, mindig építő s nem mint a gyengék versenye, de általán mint emberi életműködés szabálya, igazsága jelentkezik és ezért annak tökéletességétől függ tökéletességünk, azaz életképességünk, életaktivitásunk. Guyau kimutatja¹, hogy az életaktivitás nem destructiv, de expansiv, s így altruismust szül, a mely ily módon magából az életből fakad. Az individualitás maga sociabilitásra vezet s a leg-tökéletesebb szervezet a legsociabilisabb. Minél teljesebb mértékben érvényesül az én, annál jobban megvalósul az igazság.

A viszony tehát, mely emberek között létesül, az igazságra, mert lételükben teljességre törekvő egyének viszonya lesz. Ez a kielégülésre, önérvényesülésre való törekvés eredménye, soha sem lehet teljes mások miatt, mások hasonló irányú törekvése következtében. A kielégülés tehát mindig részleges lesz, részleges és viszonylagos az igazság is. A tökéletesedés tehát abban áll, hogy minél tökéletesebben menjen végbe kinek-kinek az önérvényesülése az egymásmellettség daczára. Ez pedig oly kapcsolatot, összeműködést igényel, melyben az egyik önérvényesülése nem gátolja, sőt elősegíti a többiek érvényesülését. Ez a kapcsolat a társadalom, ez az összeműködés a munka. A társadalom az egymásra utaltság állapota, oly benső, létünk által adott, nélkülözhetetlen s elkerülhetetlen kapcsolata az embereknek, melyben minden „én” legteljesebben érvényesülhet, s ez által az ember fogalma megvalósulhat. Az tehát az emberi életviszonyok érvényesülési formája, tudatunkban és akaratunkban meglévő szükségszerűség. A társadalom énünkben s így eszméletünkben meglévő létalakzat, az önérvényesülés által adott életviszony, melynek fentartója a munka, szabálya a jog. A munka oly emberi összeműködés, mely eszközök útján megy végbe. Az eszköz a természetnek énünk teljesebb kifejezéséhezására felhasznált ereje s mindig a munka, mint társadalmi működés eszköze. Ennélfogva az ember s fogalmi egysége: a társadalom függ a környezettől, mely a munka eszközeit nyújtja, de ezt a függést szüntelenül gyengíti az emberiség értelmi haladása, mely a társadalmi lét, az összeműködés következménye, így maga

¹ Athenaeum, 1902. I. szám. 113. 1.

ez a függőség a munka, mint társadalmi tevékenység útján vezet a tökéletesedésre, a teljesebb kielégülésre s a természettől való mind nagyobb függetlenítésre az által, hogy mind nagyobb mértékben s megelőelőbben használva fel a természet erejét s ez által saját énjének életképességét, erejét növelve, önérvényesülhetését előmozdítja s nem a más én, de a természet rovására keres és talál kielégülést, miáltal a társas együttlét könnyebb, az érintkezés zavartalanabb, a társadalom szervezett alkata, az állam az egyesek szabad mozoghatásának mindinkább kedvező lesz. Az ember a tér és időtől, melyben él és mozog, mindinkább függetlenül. Nem marad glabae adstrictus, urává lesz a természetnek szolgából. De ez a függetlenülés éppen azért, mert mind több és több én igyekszik egymás mellett kielégülni a földből, egyszersmind mind jobban ahhoz fűzi az embert nemcsak, de az összeműködést mindinkább állandóvá, a munkát mind társadalmiabbá, egymástól feltételezettebbé, ezáltal tervszerűbbé teszi, a mi nem egyéb, mint a társadalom mindinkább szervessé válása, mind több életszerv kifejlődése, az állam szervezettebbé, tagozódottabbá alakulása. Mind jobban azért utaltatik az ember a természetre, mert az az ismeret folytán mindinkább a mi természetünké lesz, énünkbe megy át, énünk részévé, mert megismert valósággá lesz. Valamely társadalom annál inkább civilizálódik, mentői inkább realizálódik, vagyis a mint jobban szervezkedik. A realizálódás a feltétlen realitás: az én tökéletesebb megvalósulása; mivel pedig a társadalom által mind több és több én törekszik megvalósulásra, általa, a szerves társadalom által lehetőleg minden „én”, azaz az elvont személyiség, az ember fogalma, ezzel együtt a teljesség és tökéletesség, vagyis az igazság eszméje valósul meg. Ezért is egyén és társadalom egymástól feltételezett, egymásra utalt fogalmak. „Egyik sem érhető meg a másik nélkül, egyik sem állhat meg a másiktól függetlenül.”¹ A tökéletes én, az ember fogalma a társadalom útján valósul meg, a társadalomé az ember útján. Éppen úgy nem lehet ember társadalom, mint társadalom ember nélkül. Ez az igazi szervesség, organikus együttesség, feltétlen egymásra utaltság, elválaszthatatlanság. így a társadalom nem más, mint a munka, vagyis másokkal való összeműködés útján érvényesülő éntudatos lényeknek fogalmi, tehát reális egysége, mely lélektani állapotokból szövődik egybe. Az állam pedig ennek az egységnek alkata, szervezett azaz szervek útján megnyilatkozó formája.

¹ Marcel Bernés: Egyén és társadalom. Ism. Pauler Á. Athenaeum 113. 1.

Czélom ezen rövidre szabott, igénytelen értekezésben a társadalmi és állami létet ez alapon vizsgálni, mint adottat, feltétlent, mással nem pótolhatót, másként elképzelhetetlen realitást, emberekért s emberek által fennálló létalakzatot, mely a természeti világ törvényeiből — legalább is ismereteink mai állapotában — le nem vezethető. Mert „a mint a természeti világ jelenségeinek sorozatait, az ásvány-, növény-, állatvilágot, a fizikai, vegyi és biológiai jelenségeket tovább meg nem fejthető tények választják el, épp úgy nem lesz lehetséges az emberi világ pszichikus, vallási, művészi, gazdasági, jogi, erkölcsi jelenségeit az *én* nélkül teljesen valamely általános tényre redukálni, bár az emberi élet a maga teljes valóságában mind e működések egésze.¹ Igen, mert az abszolút egység, mint azt fejtegetésünk során látni fogjuk, ki nem fejezhető s a jelenségek causalitása oly terjedelemben, hogy az összes tudományok, összes ismereteink egy tényre legyenek visszavezethetők, soha meg nem állapítható, teljesség nélkül pedig az egység empirikus uton elképzelhetetlen.

A tudományok és ismeretek pedig mind énünkre vonatkoznak, arra vezethetők vissza, mint a melyben a természet összessége, a teljes létvalóság megvan, mint ismereti, tehát valóságos lét. Így az ismeretek s a tudományok, mint rólunk szóló s általunk fennálló létbeli képzetek az ember életviszonyait, létnyilvánulatait, magát a létet egyetlen, valamely rajtunk kívül fekvő alapra soha vissza nem vezethetik. Ismereteink csak részszerűek, a tudományok csak egyes terein, viszonylataink az összességnek tarlózhatnak, minélfogva feltétlen létalakzatunk, a társadalmi élet sem lesz soha megfejthető egységes alapon, egyetlen tényből s az ily irányú kutatások éppen olyan philosophikusak, tehát subjektívek maradnak, mint az u. n. nem pozitív iskolákéi. Minden megismert dolog, tapasztalati tény, az u. n. külső vagy reális valóság énünknek egy darabja, része; egy részből pedig az egész nem konstruálható, egyetlen tényből le nem vezethető a minden tény összessége és alapja. Sem általános természettani, sem biológiai, sem érzettani alapon, sem az evolutio alapján a lét egysége s így a társadalom keletkezése meg nem lesz fejthető. Az igazi positívitás, pozitív alapon tárgyalása a társadalmi életnek az, mely az összes észlelt tényekből indul ki, nem azok végső forrását, de fennállásukat veszi kiinduláspontul, a „van”-t; ha tehát az élők körében s azok bizonyos csoportjában,

¹ Concha: Politika. 3. 1.

bizonyos adott vonatkozások alapján mozog, ha az embert mint különleges állású, helyzetű, érzéki észlelynt tekinti, ha nem zárkózik el a pszichikai momentumok előtt, azokat mint meglevőket, tehát okvetlenül hatókat, érvényesülőket figyelembe veszi, ha tehát emberi tulajdonságokból, létfeltételekből vezeti le az életviszonyokat, az emberek létalakzatát, a társadalmat. Ha a jelenségek okait a jelenségek köréből veszi, az élet köréből s nem kalandozik el a végső okok, az abszolút lét, a létforrás ködös útvesztőjébe, hanem a „van” körében marad, pozitívnek veszi azt, ami tényleg pozitív, a miből áll, konstruálva van a mindennapi élet, melyet én is, ő is látunk, tapasztalunk, érezünk és tudunk. Ha az embert embernek veszi, társadalmát mint emberi társadalmat vizsgálja, törvényeit emberi életviszonyokból s emberi életviszonyokra vonatkozólag vezeti le s a társadalmi létet, mint tisztán emberek között fennállót, mert ott okvetlenül, tehát pozitíve fennállót tekinti. A lélek-bűvár vagy természettudós elmehet az okok láncolatán egészen a végok ködös határáig, sőt azt a maga szempontjából meghatározhatja, de mindig a maga szempontjából. A társadalom vizsgálója azonban éppen azért, mert társadalmat, a jelenségek bizonyos körét vizsgálja, ilyen subjectív, ingoványos, hypothetikus térre el nem kalandozhat. Emberek számára, emberi életviszonyokat vizsgál, Diogenes módjára embert keressünk hát. Természetesen nem zárkózhatunk el azon igazságok elöl, melyeket a természetan, biológia, geológia s egyéb tudományok a maguk körében, mint feltétlen bizonyosságokat megállapítottak, épen azért, mert minden értünk és általunk van; de fogadja el a társadalom mivelője ezen igazságokat olyan mértékben és vonatkozásban, a mint az megállapított. Darwin, Lamarck tanát az állatvilág körére, Büchnerét az anyag és erőre nézve, a psychológiáét a lelki élet körére. Reánk pedig eme tényeket a megfelelő vonatkozásokban, körben alkalmazza. Szóval oly körben és hatálylyal, a mint az megállapított, mert különben a további magyarázat, a kiterjesztés, általánosítás már hypothetikus s így nem pozitív lesz. Ha embert keresünk s minden vonatkozásban az emberből indulunk ki, embert fogunk találni, különben pedig majmot vagy spirális kocsonyatestű csigát vagy plasmát vagy a nihilt, a semmit.

Ezen, talán kissé hosszabba nyúlt bevezetés után legyen szabad értekezésem célját s tartalmát körvonaloznom, rendszerét, beosztását feltüntetnem. Célja a társadalmi s állami élet mibenlétének a valódi positivitás alapján való feltüntetése. Vizsgálni s feltün-

tetni a társadalmat úgy, mint tisztán emberi, kizárólag emberek között fennálló, de köztük okvetlen fennálló, eredeti, feltétlen és szerves létalakzatot, melynek különleges ismérvei s így törvényei vannak. Az államot pedig bemutatni úgy, mint ezen szerves egységnek, fogalmi realitásnak szerkezetét, megjelenési formáját, keretét, azt a külső léteit, melyből mint alakszerű létezőből megismerhető annak tartalma, fogalmi realitása: a társadalom. Az állam a társadalom szervezete, éppen úgy, mint énünknek saját szervezetünk, melyben minden rész az egészet hozza bizonyos vonatkozásban kifejezésre, melyben minden szerv az egész jólétén munkál úgy, hogy ezen szervekből, részekből áll össze az egész, az én. Ha a társadalom az érvényesülő én, a feltétlen realitás fogalmi megtestesülése és megvalósulása, akkor az állam ezen fogalmi én szervezete. Ha az érvényesülő ént, a fogalmi embert tekintem, a társadalmat vizsgálom; ha pedig az érvényesülés módját, lefolyását: a mozgási keretet, az államot tekintem. A „mi” a társadalom, a „miként” az állam. Az emberiség korlátoltságánál, a természet által is megvont határooltságánál fogva csoportokra széthullva, elkülönült társadalmakban él. Ezen elkülönültség külső kifejezésre hozója az állam. Minden élőnek van szervezete, a melyben és a mely által él. A társadalom szervezete, létformája az állam. A kettő hát egy és ugyanaz a létnyilvánulást tekintve, két különböző szempontból. Ha azt kérdem, mi az ember létfeltétele, fogalmi megvalósítója, azt felelem: a társadalom; ha pedig azt kérdem, milyen ez a létegyiség, azt mondom: állami. Ugyanakkor, midőn társadalomban élünk, államban élünk, mert létező alkat nélkül nem létezhetik. A társadalom szerves, mert szerves önlények létbeli, életrendi kapcsolata; szervezete, szervességének alaki határozódása az állam. A társadalom fogalmi egység, az állam alaki, formális egység. Ebből a feltétlenség, kizárólagosság, eredetiség és szükségszerűség szempontjából fogom vizsgálni a társadalmat s alkatát, az államot.

Az első részben negatív alapon igyekszem kimutatni, hogy mely alapon nem deríthető fel, magyarázható a társadalmi s állami lét. „Omnis determinatio est negatio” (Spinoza). Hogy a II. részben jobban determinálhassam a társadalmat és államot, pozitív alapon konstruálhassam fogalmát: az első részben azt igyekszem kimutatni, hogy hogyan *nem* deríthető fel s állapítható meg, s egyáltalán hogyan kell vizsgálódnunk és mit kell vizsgálnunk, ha pozitív bizonyosságot akarunk. Főleg az anyagelviség elégtelenségét iparkodom

kimutatni a társadalmi jelenségek megfejtésére nézve, s azt, hogy a valóság, a lét körében kell maradnunk, ha élők viszonyait akarjuk meghatározni. A „van”-t kell mindig tekintenünk, a „van” pedig bennünk van, szellemi lényiségünkben, tehát bármi legyen végső elemzésben a természettan vagy pszichologia szempontjából a szellem: az mint ható, nyilvánuló emberi tényező, mint életműködés tényleg van s összes életviszonyaink általa feltételezettek s meghatározottak. Tényezője emberi s társadalmi életünknek, nyilvánulásai hát figyelembe veendőek. Az első részben tisztán bölcséleti levezetést igyekszem adni, jórészt negatív bizonyítással, s itt főleg a természettudományt s matematikát hívom segítségül s természetesen a filozófiát, mint összefoglaló tudományt. A II. rész számára van fentartva a társadalmi és állami élet közelebbi vizsgálata. Itt adom röviden a társadalombölcsészet irodalmát, az egyes iskolák és felfogások vázlatát s rövid méltatását. Különös súlyt fektetek a társadalomra, mint szerves valóságra s az államra, mint ennek szervezetére s főleg azon kérdésre, hogy vajjon helyes-e a társadalmi és állami életet más módon vizsgálni, mint statisztikai utón? Nem ez az egyetlen célhoz vezető eljárás-e azon viszonyok felderítésére, melyek összessége a társadalom, s megvalósulási formája az állam? A szám, a mennyiségi megismerés az egyetlen eszköz azon változatos viszonyok s ezen viszonyok okainak felderítésére, melyek a társadalomban tényleg fenforognak, a szám adva meg a fogalmi egységét a jelenségeknek. Ez által emberi, mert társadalmi életviszonyok deríttetnek fel, melyek egymásra nézve, mint ok vagy okozat, előzmény vagy következmény, tényező vagy eredmény szerepelnek. Ezen utón haladva, tárgyunk, az állami és társadalmi élet körén belül maradunk s egyszersmind engedjük érvényesülni mind azt a ható okot, a mi csak erre az életre behatással van. A természeti erők és jelenségek, mint társadalmiak, vagyis az együttélő emberek által módosított tényezőkként jönnek ily módon kifejezésre, s a lelki élet nyilvánulatai, mint szintén társadalmi s tisztán a társadalomban érvényesülhető jelenségek ugyancsak méltatást nyernek, figyelembe vétetnek. Az állam és társadalom keletkezési módjától, mint nem positive megállapíthatótól eltekintünk s azokat, mint emberek között okvetlen előforduló, mással nem pótolható, kizárólagos, meglevő, velünk együtt létrejött és fejlődő létalakzatot vizsgáljuk. E mellett értekezésem egyik főcélja lesz annak kimutatása, hogy mily téves s tévedésekre okot szolgáltatató nézet az, mely államcélokról beszél, holott minden alaki létezőnek, formának

csak egy célja lehet; hogy legyen, vagyis lételének alapja és célja egy céljai, törekvései csak az egyes embereknek s szerves összességüknek van, csak társadalmi, mert ebben célok vannak. A szervezetnek azonban csak az lehet a célja, hogy legyen, benne s általa életfolyamatok jatszódjanak le

Téves s tévedésekre vezető nézet az is, mely államhatalmakról, hatalmi ágakról beszél, mert ez a szervezet fogalmával ellentézik. A szervezetnek csak szervei vannak, meghatározott életműködést végző orgánumai, functionariusai. Van működés, s ennek két mozzanata, akarás és cselekvés, s vannak e kettős életműködést végző, véghezvivő szervek. S itt különös tekintettel leszek a közigazgatásra, mint az állam lelegelelenebb, a napi élethez, a tényleges viszonyokhoz legjobban simulni tudó, eleteleven működésére, a melyben határozódik el a társadalom alkatának, az államszervezetnek jósága, tökéletessége s az elő társadalom életképessége A II. részben folytonosan az állam és társadalommal, mint létvalósággal és létalakzattal foglalkozom különböző életnyilvánulataiban, s ezeknek megfelelő szervei működésében, egyem felfogásom szerint, de nem merülve el a subjectivitas, a philosophiai okoskodás útvesztőjébe, melylyel az I. részben jórészt leszámoltam. Előre hallom az elhangzó kifogásokat, esetleges téves felfogásaim s meghatározásaim czáfolatát, de nem azért vagyunk emberek, s legfőbb tudásunk, a philosophiai, nem azért tisztán subjectív, hogy ne tévedjünk. A czáfolatokat, a mennyiben meggyőznek, köszönettel veszem és elfogadom s talán később, megallapodottabb bölcseleti nézetek birtokában, irodalmi munkásságom körében azoknak helyt adok. De ezen első, nyilvánosságra kerülő értekezésemben előadott nézeteim és fejtegetéseim legjobb meggyőződésből eredtek s hiszem, minél tudományosabb, annál objectivebb és elnézőbb lesz a kritika a kezdőnek egyem nézeteivel szemben. Hogy az embert nem tisztán, mint legfejlettebb állatot, legtökéletesebb természeti lényt, nemcsak mint a természeti jelenségeknek összefoglalatát, a létesítő okoknak legteljesebb létegyiségét, de mint minden más létező okát, mert megismerőjét tüntetem fel, Fichte szavait követve: „Alles, was ist, ist Ich”; hogy szerintem minden lét oka bennünk, az ismeretben van, hogy az embert, mint érzéki eszlelyt, s főleg, mint szellemit valóságot öntudatos lényt vizsgálom, s társadalmat, mint ilyen lények szerves kapcsolatát tekintem, mely más jelenségkörben elő nem fordul, hogy a jelenségeket, mint társadalomban felmerülőket tisztán a társadalmi élet szempontjából vizsgálom. Ez

mind az egyén nézete. Bocsánat értük az egyénnek. Egy oly nagy philosophiai elme, mint Descartes, 20 évig örölte meg magában philosophiai eszmeit; az idő rövidsége mentse ki a kezdő, gyenge hibákkal nagy útra indult kutatót nézeteinek fogyatékosságáért. Olvasás gondolkodás nélkül ostobaság, gondolkodás olvasás nélkül tévedésbe visz.” De olvasása kit mentett meg meg a tévedésektől? Hát ha meg ily rövid idő állott rendelkezésére oly források olvasására, melyekhez egy élet rövid. Igyekeztem a legjobb források birtokába jutni s felhasználni a nagy bölcselők nézeteit, lehetőleg mind, természetesen kivonatosan s azokból, de saját lelkemen át, szűrtem le nézeteimet; a kezdet nehézsége s az idő rövidsége azonban meggátoltak abban, hogy relatíve is tökéletest nyújtsak. Ha tehát mégis vállalkoztam különben is gyermekkorát elő, kicsinyke irodalmunk termékeinek számát bármilyen igénytelen munkával gyarapítani, azt az úgy, a kérdés iránti szeretetből vonzalomból tettem, a mi talán megbocsátható. Az első részben, a levezetés során itt-ott ugrások, hézagok mutatkoznak, a mi a kérdés nagyságához merten szűk keretben találja okát. Értekezésem II fele, mely a kérdés értelmes tárgyalását fogja tartalmazni, meg ez év folyamán meg fog jelenni. Talán azzal kapcsolatban méltányosabb elbírálásban fog részesülni szerző fáradozása és törekvése. Az igazságot kerestem, az igazságot hat szívesen meghallgatom. Éppen azért, mert az igazságot kerestem, minden igazságra vezető felvilágosítást, nézetet, bírálatot készséggel fogadok, mert: „amicus Plato, amicus Aristoteles, sed maxima Veritas”.

Sárospatak, 1902. május hó.

A szerző.

I. RÉSZ.

Bölcseleti alapkérdések.

A külvilágról való ismereteink alapja a tapasztalás. Csak azt tudhatjuk, a mit tapasztaltunk. A mi van vagy a mi történik, csak érzékeink útján, bennünk van: hallás, látás, tapintás, ízlés vagy szaglás útján. Egyszóval természeti jelenségről csak élő szervezet szerezhethet tudomást ráhatás, érzékelés útján. Más módok vagy eszközök nem állanak rendelkezésünkre ismeretszerzés céljából. Az érzéki behatások, mint észrevevési, tehát ismereti módok, érzékeinket is bizonyos működésre bírják. Minden hatás együtt- vagy ellenhatást szül, mert a hatás erőnyilvánulás, ez pedig okvetlen változást idéz elő a környezetben, melyre hatása kiterjed. A mi térben és időben létezik, tér- és időbeli hatásoknak és korlátoknak van kitéve. A tér- és időbeli hatás mindig mozgás, helyesebben, a mi térben vagy időben történik, csak mozgás által történhetik, mivel hatni csak működésben, tehát mozgásban levő erő képes.

A nyugalom, a mozgás hiánya hatásra nem képes. Ha tehát valami történik, csak mozgás által történhetik. E mozgások vagy egymás mellett, vagy egymásután történhetnek, vagyis csak térben és időben. A létező, helyesebben történő dolgok is tehát egymás mellett, vagy egymásután léteznek, mivel semmi tér- és időn kívül nem létezhetik, egyszersmind a mi tér- és időbeli, korlátolt is, mert minden mozgás erő kifejtés, tehát erőátvitel (közönséges szóval erővesztés) vagyis egy erő az átvitel pillanatától megszűnik ugyanaz lenni, természetét s így hatását is tekintve; de meg másrészt minden, a mi térben és időben van, már ezért is korlátolt, mert korlátlan csak az idő- és tér nélküli lehet. Tehát a tér-

és idő fogalma csak azért és annyiban létezik, mert korlátoltság van a térben és időben létező dolgoknál, melyek mindig mint hatások, jelenségek szerepelnek, mint egymás mellett és után végbemenő folyamatok. Az élet az egyediség, az én. És pedig a több én. A mi több, az részszerű, a mi részszerű, az korlátolt és pedig korlátolt nemcsak egymás mellettségét (térbeliségét) tekintve, de az egymásutánt is (az időbeliséget); tehát véges. A mi végtelen, az sem tér-, sem időbeli nem lehet, minthogy maga a tér- és idő is végtelen, tehát tulajdonképpen önmagában véve, az észrevehető léteit illetőleg nincs, csak arra nézve és abból tekintve, a mi történik. Minden, a mi van, történik. A mi meg nem történik, az nincs. Történik pedig, vagyis van az, a mi térben és időben nyilvánul, azaz megjelenik. Minden létező ennélfogva térben és időben előálló jelenség. Minden, a mi van, másként nem lehet, mert semmi másként meg nem történhetett, tehát meg nem jelenhetett, mint a hogy megtörtént, azaz megjelent, mert ha másként jelenik meg, már nem ugyanaz jelenik meg. Hogy tehát megjelent, mutatja, hogy úgy kellett megjelennie. Semmi többször meg nem jelenhetik, csak egyszer, mert minden erő hatása csak egy s az az erő, mely a hatást létrehozta, a létrehozatal után megszűnik, helyesebben átvitetik. A dolog lényege (a Ding) tulajdonképpen az elmúlásban a „volt”-ban van, a folyamatos múltban. A dolog lényege annak mi *volta*. (Wesen, gewesen, aufgehobenes Sein). Lényeg az, melyben a külsőségek megszűntek önállókul mutatkozni. (Erdélyi 36. 1.) A mi megtörtént, a múlté, ugyanaz a jelenség többé elő nem állhat, miután a ható ok, a létesítő erő, már átvitetett és más körülmények között, más környezetben érvényesül.

A létező e mellett létezni is vagyis fen maradni akar, mert az erő, mint mozgás hatni törekszik. Egy bizonyos irányban és eredménnyel hat mindaddig, tehát a jelenséget alakjában fentartja, míg a környezet, azaz a többi jelenségek, mint ható erők ezt az érvényesülést megengedik.¹ Innen van a hasonló jelenségek között a tartambeli különbség, mikor t. i. hasonló okok eredmény vagy tartam tekintetében különböző jelenségeket hoznak létre. A fennmaradás a hatásnál, azaz a jelenségnél nem egyéb, mint a helyzetben megmaradni törekvés, mely helyzetet az az erő előidézett.

¹ Erő alatt itt mindenütt jelenség értendő, mert, mint alább látni fogjuk, az erő reánk nézve nem más, mint az anyag hatása, mozgása, tehát maga is jelenség, szemléleti állapot. Abszolút erő az észrevétel szempontjából nincs.

Ezt az anyag, az erő szempontjából jelenség tehetetlensége idézi elő. Semmi önmagában és önmagától változást előidézni nem képes, helyesebben nem is létezhetik csak erő okozataként. Ez a jelenségek causalitása, ok és okozat, erő és eredmény gyanánt szereplése. Az Így létrejött jelenség azután, megszűnván a ható ok működni, helyzetét megtartani, vagyis az adott mozgásban megmaradni igyekeznek, miután azt megváltoztatni nem is képes s megtartja mindaddig, míg valami más ok ezt a hatást, tehát helyzetet meg nem szünteti.

Az erő azután átvitel útján újabb és újabb jelenségeket hoz létre, mely munkájában más erők hason- vagy ellentétes irányú működésével találkozunk, tehát azokkal együttműködést folytat vagy ellentétes irányánál fogva összeütközés s ennek folytán kiegyenlítődésként jó létre, mit az erők eredőjének nevezünk. Az erő maga végső elemzésben csak egy lehet, legalább fogalmilag egynek kell lennie, s csupán az idő és térbeli különbség hozza létre a különböző jelenségeket. Ugyanazon erő más és más helyen és időben idézve elő hatásokat, létesülnek a különböző -jelenségek, melyek egymásra szintén hatással vannak. Vagyis a különböző elhelyeződés térben és időben teszi lehetővé a jelenségek különbözőségét, találkozását és egymásra hatását. Innen van, hogy a jelenségek, a melyekkel találkozunk, rendszerint összetettek és pedig többnyire nagyon is bonyolult összetételűek s nagyon kevés azon tünetmenyek száma, melyeket eredeti tünetmenyeknek tartunk, helyesebben gondolunk. A jelenségek analysise nem egyéb, mint elemeire, alapjelenségeire bontás: az okozati összefüggés, sorrend alapján, visszafelé haladva a ható okok láncolatán. Vagyis „végelemzésben csupán viszonyokat ismerünk meg.”¹ Kutatásainkban az a kérdés azután, mennyire tudjuk ezen részekre bontást létesíteni, figyelemmel kísérni a ható okok, tényezők láncolatát, mindig egyszerűbb és egyszerűbb viszonyokra és jelenségekre bukkanva. Ezen vizsgálódás során minden egyes jelenség a másiknak oka vagy okozata gyanánt jelentkezik s minél összetettebb valamely jelenség, annál több ható ok, előző, egyszerűbb jelenség tényező gyanánt szereplését, hatását észlelhetjük. Minél magasabbrendű jelenséget (lényt) vizsgálunk a természet világában, annál bonyolódottabb összetételűnek találjuk azt. Minden jelenség a másokra hatással van, azaz a jelenségek között benső, feltétlen okozati összefüggés észlelhető, a mi a közös ok, alaptényező, az erőegység, a mindenség egységes voltának folyo-

¹ L. Dr. Pauler Ákos: Az ismerés viszonylagossága. Athenaeum 1902. I. szám, 18. lap.

mánya. A mindenség egysége pedig a tudat egységében fekszik, mint ezt fejtegetésünk során látni fogjuk. A kapcsolat a jelenségek között az összetett jelenségek részekre bontásánál nyilvánvaló. Ezen kapcsolatkeresés, részekre bontás, a sorrend megállapítása, az összefüggés törvényeinek vagyis rendjének megállapítása éppen a tudomány feladata. Minél mélyebbre tudunk hatolni az összefüggések lánczolatán, annál jobban elértük a tudomány czélját: a causalitást, melynek felismerése s így létesítése bennünk van.

A jelenségek eme összefüggését, lánczolatát tekintve, a fejlődés nem egyéb, mint magasabb, vagyis összetettebb jelenségek előállása. Minden újabb fejlődési foknak a jelenségben újabb tulajdonságok kifejlődése felel meg. Ez a fejlődési irány állandó és folytonos, mert állandó és folytonos a jelenségek egymásra hatása s ennek folytán összeszövődése, szövevényesebbé válása. Ennél fogva „az élet, mondhatjuk a létért való küzdelem az egyén érdekévé teszi a tudat tágulását.”¹ Más szóval, maga az élet, a természet önmagából, saját formája útján teszi nélkülözhetetlenné az ismeretek gyarapodását az által, hogy magasabb formatiókat s mind több és összetettebb viszonyokat teremt. A fejlődés a viszonyok szaporodásával járó szükségszerű és kényszerű folyamat, a lét által adott feltétlenség. Minden újabb összetett, jelenség részeire, tényezőire nézve az egység jellegével bír, fordítva egy-egy összetett jelenség közvetlenül alacsonyabb összetételű tényezői „annak részei, a mi tehát rész a magasabbrendű szempontjából, egész, az alacsonyabb rendűre nézve, a melyik vele okozati összefüggésben, kapcsolatban van. E mellett minden magasabbrendű lényben megtalálhatni egy alacsonyabb rendű typusát, tulajdonságait. Pl. az emberben benne van az állat, ebben a növény stb. Minden tulajdonsága újabb tulajdonságokkal kapcsolatban, tehát fejlettebb, mert szövevényesebb összetételben. Minden újabb fejlődési fokozatnak tehát újabb tulajdonságok, sajátosságok (az alsóbbaknál fel nem lelhető sajátképpen nyilvánulatok) felelnek meg. A tulajdonság nem egyéb, mint valamely bennünk fellépő jelenségnek megfelelő sajátosság, szükségszerű viszonylat, magatartási kényszerűség, mely hatni, érvényesülni törekszik. Minden létező ennél fogva olyan működéseket végez, a milyen tulajdonságai vannak, mert ezek érvényesülni törekszenek, mint szükségképpen ható okok, tényezők, jelenségek. Éppen ezért helytelen az emberi társaságokat állatok társaságának analógiájára magyarázni, mert bár az emberben megvannak az alsóbbrendűek

¹ L. Pauler Á. i. m. 22. 1.

pl állatok tulajdonságai, de ők már nem állatok s társulásaik magasabbrendű, mert emberi társaságok, a miknek megfelelő formák az állatok közt nincsenek, mert nem lehetnek; csak bizonyos közös alapvonások lehetnek t. i. abban a körben, a melyben az ember állat is az előzményt tekintve. De erről később!

Itt egy pillanatra állapotjunk meg s határozzuk meg az egység fogalmát. A fejlődés a viszonyok szaporodása folytán nem más, mint mindig több és több viszony felismerése s egységbe összefoglalása. Ennélfogva „az egységfogalom mindig viszonylagos vagyis mindig bizonyos többféleségnek az összefoglalása. A matematika ezt úgy fejezi ki, hogy az egység a végtelenig osztható, azaz mindig még kisebb részek egybefoglalása. Ennyiben tehát azt mondhatjuk, hogy a többfélének a tudata megelőzi az egységét s ez utóbbi ép az előbbieket összefoglalása által jó létre. Minden reális egységfogalmunkat bizonyos nálánál kisebb részek egységbe foglalásának kell tekintenünk s nem alkothatunk oly reális egységfogalmat, mely ne volna a végtelenig osztható”, tehát „csak relativ ismerésünk lehet, mert bármely egységfogalmunk mindig bizonyos viszonyt fejez ki, tehát viszonylagos.” Ennek következtében „a reális abszolút egység semmiféle conceptionban nem fejezhető ki, mert a már oszthatatlan egység csak ideális határ. Absolutum nem lehet fogalom, mert ismerésünk minden tartalma a tapasztalásból kerülvén, mi ilyenmü conceptionak, még ha szükségképi is, tartalmat nem tudunk adni vagyis nem lehet róla tudatunk s így létét sem ismerhetjük fel,” mondja Pauler más helyütt.¹ Egység a megismerőre nézve csak önmaga lehet. A tudat egysége az egyetlen egység, mely adva van. Az abszolút egység fogalmát csak abszolút tudás alkothatná meg, mely függetlenül tér és időtől s azon viszonylagosságtól, mely ép tér és idő által minden fogalmunkban észlelhető, volna képes valamiféle fogalmat alkotni. Az ily abszolút tudás a fejlődés megakadását s ezzel az élet megszüntét jelentené, azaz a létben belül abszolút tudás és így az abszolút egység fogalma sem lehetséges, minélfogva „az ily abszolút tudás csak fixirozott lehetetlenség lévén maga a tudás bizonyos viszonyoknak az összessége és mi csupán ezt a tudást és tudatfogalmat bírjuk.”² Ezekből kitetszőleg sem a lét alapjának, sem az Universum egységének és lényegének megállapi-

¹ L. dr. Pauler Á. A magánvaló problémája az újabb philosophiában. Athenaeum. 153. 1.

² L. Pauler A. Az ismerés viszonylagossága. 24—25. 1.

tása semmiféle alapon nem lehetséges s az erről alkotott bölcséleti megállapítások és nézetek csupán nézetek maradnak; akármiféle iskola felfogása csak subjectiv és hypotheticus volt és lesz s a végokot és egységet kutató természettani iskola éppen olyan, vagy még képtelenebb s be nem igazolt állításokkal kénytelen előállani, mint pl. a theologia s bizonyos határon túl éppen úgy átcsap a mejaphysikába, mint bármelyik más bölcséleti irány. Az a természet-phylosophia félreismerte a természettudományt, mondja Pauler, mely az utóbbi céljául a tárgyak és folyamatok lényegének kutatását tűzte ki, nem pedig viszonyaik és törvényeik megállapítását. „Mihelyt az absolutumnak, magán valónak, létezőnek eszméjét kiveszszük az ismeretelméleti perspectiva alól,” mihelyt az élők, a lét köréből távozunk „s úgy próbáljuk azt megoldani, visszasülyedünk a metaphysikába s ezzel a positiv tudományt veszélyeztetjük.”¹ Valódiság, realitás, teljességlétel, csak az valódi, a mi létbeli. (Spinoza.) Ezen tétel igazságát bizonyítja a tételeiben legfeltétlenebb bizonyosságúnak tartott, megdönthetetlen logikájú matematika, mely maga is mindig bizonyos viszonyok azonosságát keresi s nem a mennyiségeknek önmagukban vett tartalma” az, a mi bennünket érdekel, hanem azok viszonyai. A szám mindig csak bizonyos viszonyt fejez ki és nem valamely lényeget és „magasabb jelentőséget mint azt Pythagoras és iskolája tartotta. E mellett minden, a mi van, szám, törvény, világrend végső elemzésben bennünk van, a mint azt fejtegetésem során látni fogjuk. Biztos tudásom, valóságos ismeretem csak arról lehet: „was ich in mir erlebe” Ezért kell az embernek physiologiailag is a legmagasabb rendűnek, legtökéletesebbnek lennie, mert az ismeret tapasztalati, szemléleti, tehát szervek útján előálló s a szervek tökéletességétől függ az ismeret s ezzel együtt a fejlődés. A tökéletesség a létre való képességgel azonos Darwin hypothesis szerint is. A lét pedig számunkra az ismeretben van, ennek nagyságától függ tehát élet-képességünk, tökéletességünk. „Az ideális térben csak az foglaltatik, a mit elménk belerajzolt. A szám eredete is nem a mennyiség fogalmában, hanem azon logikai vonatkozásokban van, melyeket köztük gondolkodásunk létesít, miután gondolkodásunk fog fel minden appercipiált tartalmat sor alakjában. A térbeliség sem valami érzeteinktől különböző mozzanat, mely azokhoz hozzájárul, hanem magának az érzetnek inhaerens tulajdonsága, éppen úgy, mint

¹ Dr. Pauler Á.: A magánvaló stb. 154. 1.

annak minősége”.¹ Ezen kérdésről alantabb bővebben lévén szó, jerünk tovább fejtegetéseink során.

Minél magasabbrendű valamely lény (jelenség), annál nagyobb annak látköre, vagyis érzékelési, tapasztalati képessége, mert több jelenség hatása alatt állván, többnek hatását érzékelheti. Minden élő lény (folyamatos jelenség) bír tudattal, mely reá nézve nem egyéb, mint tulajdonságainak, fejlettségének megfelelő érzékelési képesség, behatások tudomásul vétele tulajdonságai révén. Benne és általa nyilvánulnak bizonyos jelenségek, melyek hatásának ő kitéve van, minek következtében azokat észreveszi, érzi, tudomást szerez róluk s azoknak megfelelő magatartást tanúsít megfelelő tulajdonságai révén. Pld. egy hideg testet melegre helyezek, ez a meleg behatását befogadja, megfelelő magatartást tanúsít, felmelegszik, felvenni igyekszik a környezet hőfokát. Vagy vegyük, hogy egy különben egyenest nöövő növénytől elzárom a felfelé növés útját, pld. körülfalazom, de egy oldalon rést hagyok, ott fog kibúvni és tovább nőni az, észrevette a gátló behatást, annak megfelelő magatartást tanúsított, érvényesülő tulajdonságainál fogva a helyzetnek megfelelőleg, melyet észrevett, nem felfelé, de oldalt nőtt. A tudatos cselekvés ezen szempontból nem egyéb, mint a helyzetnek, külső és belső viszonyoknak, vagyis környezetnek és tulajdonságoknak megfelelő cselekvés. Tudatos az, a mi tervszerű, tervszerű, a mi törvényszerű, törvényszerű, a mi szükségyszerű, azaz a jelenség természetének megfelelő, természetes. Semmi sem érthetetlen, megmagyarázhatatlan, semmi sem természetellenes a természetben s bármily természetellenesnek, csodálatosnak is tűnjön fel valami, éppen nem csodálatra méltó s érthető és természetes volna, ha megértésére képességeink volnának. Nil admirari!

A jelenségek tehát, míg egyrésztől állandó egymásmellettséget és egymásutánt tüntetnek fel, vagyis összefüggésük állandó és a léteit módja, alakja által adott követelmény, addig másrésztől a jelenségek elkülönülten felismerhetők, tehát elkülönültek, közös vonásokat, egyszersmind különbségeket feltüntetők, speciálisak, egyediek, típusokat, csoportokat alkotók.

A társadalom, mint különálló jelenségcsoport megismerése az ember természeti valósága s egyszersmind sajátos, különleges, csak nála előforduló változatos tulajdonságai miatt egyedül a természetnek ész által felismerhető általános, a szerves lényekre közösen

¹ Pauler Á. i. m. nyomán.

fennálló törvényei, — e mellett tömeges észlelés útján lehető. Megállapítandók tehát elsősorban ama feltételezések, körülmények, viszonyok és törvényszerűségek, melyeknek általában minden élő, tehát alaki valóság s így az ember is alá van rendelve; másodsorban felderítendőek azon vonatkozások, viszonyok és törvényszerűségek, melyeknek csak az ember részese s a melyek kizárólag társadalmi jellegűek, társadalomban előfordulhatnak, azaz több ember szerves kapcsolatát feltételezők, viszonylagosak, csak bizonyos feltételezések mellett, együttesen vagy egymás kizárásával fennálló tömegjelenségek. Mindezen jelenségek, mint tényezők, egyedül az ész által ismerhetők meg s deríthetők fel, miután egymásközt összefüggést, egymásmellettséget és egymásutániságot tüntetnek fel, a fejlődést lehetővé tevő s a fejlődésnek alapul szolgáló oksági kapcsolatot mutatnak, a minék felismerésére az általános eszmékhez (lét, egység, ok, szervesség, törvényszerűség stb.) emelkedésre egyedül az ész, a tudategységgel bíró én képes, mely fogalmakat alkot, ítél, következtet. Fogalmat alkotni annyi, mint felfogni valamit, azaz nemcsak hatásaiban, nyilvánulásaiban, hanem ezek alapján következtetés útján lényegében megismerni valamit s ennek alapján annak a jövőre is megfelelő hatásokat tulajdonítani. Csakhogy míg az első csoportba tartozó, mert természeti jelenségeknél a megismerés az ész számára az érzékelés, u. n. tapasztalati tények, kísérletek alapján s az értelem egységesítő, elvonó, általánosító és feltaláló működése által lehető, érzékeink alá eshető s összefüggésükben az én által feltalálható jelenségekről lévén szó, addig a tisztán társadalmi, tehát kizárólag az emberek között előfordulható s több ember összeműködését feltételező tömegjelenségek tömegészlelés s ebből vont okszerű következtetés útján ismerhetők meg. Más szóval, míg a természeti jelenségek mint emberi tényezők a természettudományok s a helyesen ezek alapján felépülhető bölcsélet, mint a tapasztalati tényekből következtetés útján általános törvényt levonó ismeretkör módszere alapján deríthetők fel, addig a társadalmiak megismerése a jelenségek tömeges és változatos, szövevényes fellépése folytán, mennyiségtani alapon történhetik az inductió segítségével. Míg tehát a természeti tényezőknél a néhány egyes esetben való észlelés, a tapasztalat alapján, kísérleti utón általános elvek, törvényszerűségek állapíthatók meg a jelenségek egyformasága, állandósága, változhatatlan törvényszerűsége következtében, hol a kísérlet és többszöri megfigyelés a tapasztalati megismerésnek nem annyira eszköze, mint

próbája, addig a társadalmi jelenségek körében az állandó megfigyelés, folytonos észlelés, minden egyes jelenségnek lehető figyelmébe vétele egyedüli módja a megismerésnek a jelenségek változatossága, különbözősége s egymásra nézve mégis az ok és okozat viszonyában állása, ennél fogva a jelenségek felvetődésének törvényszerűsége következtében, hol a többszöri, sőt állandó észlelés a megismerésnek nem bizonyítéka, hanem kizárólagos eszköze. Tömegjelenségekből, sokaságból pedig törvényszerűségeket, mennyiségeknek egymáshozí viszonyára vonatkozó szabályszerűségeket megállapítani csupán mennyiség-tani úton lehet, a jelenségeknek, a köztük fennálló különbségeknek mennyiségi feltüntetése, a különbségek dacára köztük fennálló kapcsolat, egymásra utaltság, okozatiság törvényeinek számszerű megállapítása által. A szám az, mely a mennyiségek viszonyát egyenletben képes kifejezni, s ez nem más, mint a viszonyok azonosságának feltüntetése. A társadalmi élet szabályainak, törvényszerűségének, a jelenségek viszonyának feltüntetése csak számszerűleg lehet. A számban úgy az analitikus, mint syntheticus elem, tapasztalat és elvonás benne foglaltatik. A számolás a tudatban egység helyreállítására való törekvés, egy egész tárgy symboluma másokkal szemben, viszont az egység a már tapasztalt többféleképpen egybefoglalása. A különbségek és azonosságok a szövevényes összetételű társadalomban csak számszerűleg deríthetők fel s állapíthatók meg. A társadalmi élet vizsgálatánál két tárgykört kell vizsgálnunk: az egyest és a tömeget, az egyesnek sokszorosát, összefoglaló egészét. Mindegyiknek meg vannak a maga különleges, sajátképi tulajdonságai, de e mellett vannak közös, általános alaptulajdonságai is, melyek szintén ügyelembe veendőek, mert magyarázatul szolgálhatnak, így tehát vizsgálódásunk az általános és részletes, alap- és individuális tulajdonságok vizsgálata lesz. Vizsgálnunk kell az egyén helyzetét, viszonyát a tömeghez, s az egyén sajátosságait, azoknak szerepét a tömeggel szemben, azután a tömeg sajátosságait, viszonyát a részekhez, természetét, tömegbeli tulajdonságait, s azon általános okokat, alapjelenségeket, melyek benne s minden jelenségnél és jelenségkörben tényezőkként szerepelnek, mint a lét ismérvei.

A jelenségek alapokainak tanulmányozásánál, a bölcselkedésnél csak fogalmakkal, észbeli munkával, elvont meghatározásokkal boldogulhatunk. Subjective s így reánk nézve teljes bizonyossággal minden csak fogalmilag létezik. Például az ember fogalma egészen más, mint az egyes emberek, kiket látunk és

észlelhetünk. Az ember nem abban az egyesben, egyik vagy másik emberben létezik, hanem az összes elő, élt és ezután születendő, tehát egy képzeleti, elvont ember fogalmában, a folyamatos „én”-ben hogy ember, egy állat, egy növény vagy egy nép, egy faj, egy erdő, más és más a különböző tudományok szempontjából. Az orvos, a természettudós, az ethnographus, a csillagász, a lélekbúvár, a chemikus stb. mind más és más szempontból vizsgálja, tehát másnak találja a természet különböző jelenségeit s magát az embert is. A társadalom törvényeinek vizsgalatánál tehát a társadalmi embert kell vizsgálni tisztán társadalmi vonatkozásaiban mert különben nem ebből a szempontból, nem az ilyen embert a társadalmi lényt ismerjük meg s ily módon szerzett ismeretünk nem a célra szolgáló, nem pozitív, hanem nagyon is messziről vett, nem a tárgyhoz mert feltevésekbe vesző lesz. Az elmélet, mely észkokokat keres, a jelenségeket nem tárgyakul, csak eszközökül tekinti törvényei megállapítására, tehát csak felhasználja esetleg a többi tudomány által felderített s azoknak célul szolgáló igazságokat. Az ész meghatározásainak a külső jelenségek nem megfigyelt tárgyai, csak eszközei megfigyeléseinél s e meghatározások egyik jelenségre sem alkalmazhatók teljesen és kizárólag, de viszont minden azon csoportba tartozó jelenségnél feltalálhatók, mint közös tulajdonságok, mert valamennyi jelenség a meghatározott fogalom korebe tartozó. Például a természetben ember nincs, csak emberek vannak, vagyis olyan közös tulajdonságokkal bíró lények, melyek az ember fogalma alá esnek. Bennük és általuk testesül meg a fogalom, illetve belőlük elvonás útján jön létre az eszköztől fogalom. A fogalmak ugyanis a vizsgálódó s összefoglaló, tehát teljes, szabatos és lényegi felismerést és meghatározást eszközölni tudó ész alkotásai, melyek a külvilágban, a természetben elszórtan az egyedekben lelik fel érzéki valóságukat. A fogalom a lényegi, az egyes jelenség az alaki létező. Tehát nagyon tevédek, a kik a társadalom vizsgalatánál, keletkezésének, természetének, tulajdonságainak, működése törvényszerűségeinek meghatározásánál az egyesekből, mint alapjelenségek közül indulnak ki, azzal indokolva ezt, hogy valóságban, a külvilágban csak az egyén létezik, a társadalom csak elvontan, képzeletileg, mint a sok egyes eszmebeh összessége létezik, holott a társadalom lényegileg éppen úgy, mint az egyes is, és minden a természetben csak fogalmilag létezhetik, mert *egy magában* semmi sem az, a mit neve alatt értünk, egy-egy fa nem a fa, egy-egy ember nem az ember, egy-egy társadalom nem a társa-

dalom, egy-egy állam nem az állam, hanem mind csak egy-egy nőm teljes, részszerű, időleges és változó megjelenési alakja az illető dolognak. S a tudomány sosem lesz képes a társadalom eredetét, keletkezési módját, a társadalom s állam lényegét meghatározni, ha szemlélet útján tisztán a tapasztalatra támaszkodva, megfigyelés és kísérlet útján akarja megállapítani, mert akkor mindig csak egy egy jelenséget vagy azok kisebb nagyobb csoportot, s nem az összest minden tulajdonságaiban szemléli, másrészt nem is lesz képes soha a jelenségeket a többi jelenségek zavaró hatása miatt helyesen szemlélni sem, különösen ilyen bonyolódott, legmagasabb rendű, tehát legszövevényesebb, alaptényezőire bonthatatlan jelenségkörben, mint a társadalom s az azt alkotó egyesek. Bármily primitív, a fejlődésben őt közvetlen megelőző vagyis előadotthoz teljesen közel álló embert tudnánk is vizsgálat tárgyává tenni s azt fejlődésében, társulásában, a társadalomba lépés mozzanatában megfigyelni, ha ilyen látszólag egyforma, mert állatias, ösztönszerű, tehát szükségszerű életet élni látszó embert tudnánk is észlelni, ki mondhatná, hogy ez uton az embert figyeltük meg összes sajátságaival jellegzetes tulajdonságaival, hogy a társadalom legkezdetlegesebb formáját és keletkezési módját megállapíthattuk, mikor az ember s létalakja, a társadalom a legelső fokon is, a kezdet kezdeten már oly magasrendű, összetett, szövevényesebb, számtalan változásnak helytadó, mert számtalan tényező hatása alatt álló jelenség, hogy lehetetlen teljesen kimerítő, mindezt felölelő, összes tulajdonságait s reá vivő sajátságait magában foglaló meghatározását ez alapon adni, életnyilvánításait, azok módját, törvényeit meghatározni pedig ily típusok feltalálása vagy csak elképzelése is lehetetlen az emberiség földön való megjelenésének ki tudja hányadik ezred évében. Lehetetlen az emberiség egyem, gazdasági, társadalmi, ethikai, szellemi, hit stb. életét oly alapjelenségekre visszavinni tapasztalati alapon, melyek feltétlenek, az összes jelenségek s a mai állapot magyarázatát adni tudók, sajátlagosak, kimerítők, bebizonyíthatók, minden vonatkozást felölelők lennének. „Nincs igazi tapasztalásom az első socialis korról s az ősemberre meg a fákon ugráló szigetlakókról is hiába következtetek”.¹ Míg ellenben az ész elvonás útján képes erre, mert az nem az egyénit, az egyest az alakszerűt, speciálist, hanem az egészet, a lényegit, a generálist átfogni képes általánosító képessége útján.

¹ Papp Dániel A szerelemről Új Magyar Szemle 1900 febr. 263. 1.

Nem tudok egyetérteni e tekintetben Pulszky nézetével, a ki szerint túlhaladott állásponttá vált akár pusztán a valónak s az időben egymásutánjának kipuhatolásával, akár a látszólagos következetesség és logikai igazolhatóság bizonyításával megelégedni; s azon magasabbfokú követelménynek megfelelni lett a kitűzött feladat, a mely szerint a létezőt kellően csak az foghatja fel, a ki létesültét nyomról-nyomra követi.¹ Holott a jelenségek vizsgálatánál a törvényszerűségeket csak az alapokok, általános tényezők felderítésével s az illető jelenségek megfigyelésével állapíthatjuk meg, a mi logikai elvonás útján lehetséges, a létesülés nyomról-nyomra követése lehetetlen. Minden tudomány vizsgálódásának alapja, kiindulási pontja az én. Énünk érdekében cselekszünk, fejtünk ki állandó tevékenységet nemcsak, de kutatásaink végső célja, bármily irányúak legyenek azok, mindig a *mi* énünk; s tulajdonságainak megismerése, lételünk alapjainak, titkainak kutatása képezi bármily irányú szemlélődésünk, buvárlataink indokát. A környezet, embertársaink, a természet jelenségeinek s azok tényezőinek, a létesítő és fentartó erők törvényszerűségeinek kutatása önmagunk, életfeltételeink s eszközeink helyesebb s tökéletesebb megismerése érdekében történik. Nem azt akarjuk tulajdonképpen tudni, hogy mi az erő, az anyag, a lét, a rnindenség, hanem hogy mik vagyunk mi s minő viszonyban vagyunk a többi jelenségekkel, milyen a helyzetünk a teremtettségben, s abban hogyan tudnánk magunknak jobb, megfelelőbb, előnyösebb életviszonyokat teremteni a más viszonyok megismerése útján.² Két kérdés érdekel csupán bennünket, mik vagyunk s minden más létezővel milyen viszonyban vagyunk s ezt a minden mást csak ebből az okból akarjuk megismerni.³ Minden ismeret, minden tudomány nem önmagáért, értünk bir reánk értékkel s életviszonyaink érdekében törekszünk megismerni mindazt, a minek erre a viszonyra hatása van vagy ezt a viszonyt létesíti. Az *én szempontjaitól* minden értünk van s mintegy létünk alapjait és eszközeit vizsgáljuk a mást, a kívülünk levőt. Énünk vizsgálata közben ismerjük meg a természetet, a mindenséget, mely így bennünk van. Az élet elénk táruló tünemények láncolata. Ezen tüneményeket vizsgáljuk, hogy

¹ Sumner Maine Bevezetés XIX. 1.

² „Nincs nép, nincs kor, melyben az ember ne kérdezte volna, hogy ki ő?” (Barthélemy St. Hilaire: A philosophia viszonya a természettud, és valáshoz. 13. 1.)

³ „Az elmének csak két tárgya van vizsgálatra, az én és a nem én,” mondja St. Hilaire (i. m. 47. 1.).

önmagunkat ismerjük meg. Minden más létező a jelenségeket úgy fogadja, a mint azok felmerülnek, a nélkül, hogy módosítólag visszahatni törekednék azokra. Az embernél mindez objectum, melyre visszahatni törekszük, minden eszköz, az ész közvetítője.

Az ember nemcsak érzékeli, de észleli, észreveszi a jelenségeket, eszével felleli azokat, s észlelés közben megismeri. Mindez nem jelent mást, minthogy az ember előtt minden az észnek objectuma, szóval eszében él. Ezt az észet bárminek tekintjük, az embert bárhonnán származtassuk s a természet általános fejlődési törvényei s a természetrajz alapján bárhova sorozzuk, végül az észet akár fejlődött ösztönnek, finomult idegműködésnek állítsuk, az elvitázhatlan tény, mert pillanatonként önmagunkon tapasztalhatjuk, hogy jelen állapotában, jelen formájában és helyzetében ez az érzéki lény az ember, észlény is, a ki a természeti világ jelenségeit nemcsak befogadja érzékeibe, de azokat megismeri. Az állandó tapasztalat bizonyítja, hogy nemcsak tünetények vannak, a miket észreveszünk, de van oly működés is és pedig bennünk, a mely az észrevételt eszközli, a mi észrevesz s hogy életviszonyaink közt, életünk egész folyamán az előttünk felmerülő jelenségeket nyomon kísérik, elválaszthatatlan társakként gondolataink. A természet folytonos jelenségek kapcsolata, életünk ezen jelenségekkel párhuzamosan, tehát állandóan folyamatban levő gondolatok, észnyilvánulások összessége. Nincs pillanat, melyben előttünk valami ne történének, nincs pillanat, melyben gondolatunk, észbeli működésünk ne volna, a mi annak a bizonyossága, hogy az egész természet összehatásában bennünk megnyilatkozik, illetve mindennek befogadására képesek vagyunk, mert különben a természet állandó ráhatással nem lehetne szervezetünkre, ha mindennek befogadására képesek nem volnánk. Állandóan gondolkodunk, vagyis észlelünk, tehát állandó érzésfolyamat van bennünk, melyet eszünk tudomásul vesz. Tehát *feltétlen bizonyossággal* csak eszünkkel létezőnk, de minden más is csak eszünkre nézve, eszünk által létezik. Az ember ennél fogva lényegileg nem más, mint a természet öntudatra ébredt formája, az a jelenség, alakszerű valóság, melyben a természet önmagát megismerhetővé teszi.¹ Mi a természet? Jelenségek teljes összessége. Mi a jelenség? Létnyilvánulás. Így hát az ember a jelenségek útján megnyilatkozó lét öntudata. Az öntudat ugyanis önmagunk tudata, a tudat pedig

¹ „A gondolat a természetnek magasabbrendű tényészete, mellet az emberi szervezet útján, mintegy felsőbbrendű talajon fakaszt”. L. Dr. Kuncz Jenő: A munka.

a létezésről való feltétlen, de mindig subjectív bizonyosság. Tudni annyi, mint valamit önmagában valónak, bizonyosnak tartani, megismerni, minélfogva az ember a természet önmegismerési formája. Említettem értekezésem elején, hogy az ember mindent önmaga érdekében akar megismerni; igen, mert reá nézve minden más jelenség előzmény, időrendi ok, feltétel, tehát, hogy önmagát megismerhesse, mindent kell ismernie, mint énjének kiegészítő elemeit, járulekait, feltételeit. Az ember önmagában maga az egész természet, a legszövevényesebb, legösszetettebb, tehát legmagasabbrendű, legfejlettebb jelenség és öntudat vagyis önmagát s önmagában más létezőket is megismerni képes létező. Az emberben mindaz megvan, a mi a természetben, miután a fejlemény a fejlődési tényezőknek osszeredmenye, melyben a tényezők kell, hogy együttesen ben foglaltassanak Az eredőben az erők mind benn vannak a maguk értéke szerint Az ember már szervezetenleg legtokéletesebb, de ennek is kell lennie, ha mint jelenség is legkésőbbi, tehát legfejlettebb, a fejlődés legmagasabb fokozata. Ha pedig fejlődés eredménye, minden más letalakzat benne van, mint előzmény, azaz tényező, közbeeső jelenség, így hat nem annyira tapasztalati, megfigyelés által felderített, mint inkább logikai, okvetlen, szükségszerű, tehát feltétlen biztossagu igazság az, hogy az ember az állattól származik időrendileg, a fejlődés törvényének logikai bizonyossága folytan. De nemcsak állat, hanem növény s minden más, a mi a fejlődés rendje szerint ezt a létformát: ember,—időben megelőzte. A mi legfejlettebb, az egyszersmind legteljesebb is s mindannak benne meg kell lenni, a mikből időrendileg fejlődött. *Mindenben, a mi van, megvan mindaz, a mi után van.* Minden más tehát, a mi van, az embernek tényezője, mert előzője, ennek a fejlett szervezetnek szerves, mert fejlődési alkatrésze. Fordítva az ember minden másnak összessége Ezért, ha barmi mást vizsgálunk is, önmagunkat részeiben vizsgáljuk. A causa causarum elven elindulva, ha a legelemibb jelenséghez sikerül is eljutnunk, csak egy tényezőt ismertünk meg eredeti formájában, mely részünkként bennünk is megvan Nincs semmi a természetben, mely részünkként bennünk is meg ne volna, így tehát, a ki az emberben az allatot vizsgálja, kevesebbet vizsgál, mint a mit akar A ki az emberrel kíván foglalkozni s őt mint állatot akarja megismerni, kevesebbet ismer meg, mint a mennyit akar, mert csak egy előzményt, egy elsődleges alakulatot, egy tényezőt, egy részt ismert meg. Fejlődéstörténeti vagy természettudományi szempontból ez helyes, de akkor az

embert nem mint embert, hanem csak mint szerves valóságot vizsgálta s ismerte meg. Éppen így, sőt fokozottabb mértékben helytelen kutatási irányzat az, mely a társadalmat nem önmagában, hanem előző alakulataiban, mint állati életviszonyt tárgyalja; mert ha van is az állatok közt társasélet, a mint némelyiknél van is, ez meg nem emberi társadalom s annak magyarázatául, megismertetőjéül, sőt elsődleges alakzataként sem szerepelhet, miután annak tagjai állatok, vagyis elsődleges lények az emberrel szemben s minden lénynek különleges életviszonyai s ennek megfelelő létfeltételei és létformái vannak. Mindennek helyes magyarázata, megismerése csak önmagából lehetséges, azon különleges tulajdonságok alapján és figyelembevételével, melyek azt minden mástól megkülönböztetik. Ha Pált akarom megismerni nem Pétert vizsgálom, ha Rómát, nem Bizánczot. Egyes jelenségek magyarázatául szolgálhatnak más jelenségek, sőt összehasonlítás nélkül megismerni lehetetlen is valamit, de az összehasonlítás kell, hogy éppen arra, való legyen, hogy a különbségeket észrevehessem és megállapíthassam, melyek alapján éppen a meghatározandó dolgot megismerhetem. Közös vonások, egyforma tulajdonságok vannak a különböző dolgokban, sőt nincs jelenség, mely más jelenséggel közös vonást fel ne tüntetne egy vagy más tekintetben, minthogy minden jelenség a másiknak oka vagy okozata, eredménye vagy tényezője, fejleménye vagy előzménye, szóval közös forrással bír; de magából az előzményből meg nem ismerhetem meg a fejleményt, a tényezőtől az eredményt, az alsobbrendűből a magasabbrendűt, csak ennek azt a részét, mely megvan amabban is s közös az előzővel. A részből az egészet, a kevesebből a többet, a fejletlenebből a fejlettebbet nem ismerhetem meg teljesen, hanem igenis fordítva. Ha egy állati társaságot, annak működését, tulajdonságait megismertem is, meg az emberi társadalom lényegét, keletkezési módját meg nem ismerhettem, meit nem ismertem meg meg azon elválasztó, különleges tulajdonságokat, melyek az embert az állattól, az emberi társadalom tagját az állatinak tagjaitól megkülönböztetik s melyek okvetlen különböző, más törvények szerint keletkező, fennálló és működő társas viszonyokat, létalakzatokat vonnak maguk után.

Éppen a természettani s positiv iskola szempontjából helytelen a kifogásolt alapon való vizsgálódás, mivel az okozatiság és positivitás bizonyítja legjobban, hogy az emberi társadalom fejlettebb lények társadalma lévén, az nem természetére, sem tulajdonságaira, sem intézményeire nézve össze nem hasonlítható egy

állati társasággal. A természettudomány felfedezései és megállapításai az emberre nézve csak abban a körben és vonatkozásban alkalmazandók, melyre vonatkozólag tényleg megállapítottak. Így, ha feltétlen bizonyossága is az, hogy az ember nem más, mint fejlettebb állat s (fejlődéstanilag) attól nem különbözik, még akkor sem, sőt éppen akkor nem szabad a kettőt közösen, illetve az embert mint állatot, társadalmát mint állati társaságot tekinteni s mint ilyent vizsgálni, mert a mi valami volt s ma már több, mint amaz volt vagyis többé már nem az, tulajdonságaiban, életnyilvánulásaiban sem lehet már többé olyan, mint az, a mi ma is még ugyanaz, a mi az ember fejlődése kezdetén, illetve emberré fejlődése *előtt* volt. Ha a büntetendő cselekvény és a magánjogi jogtalanság között csak kvantitatív s nem kvalitatív különbség van is, (Merkel) a kettőt senki azért észszerűleg egyforma elbírálás alá nem veszi. Miért igyekszünk hát az állati élet szabályaival magyarázni az emberi élet szabályait, még ha a különbségek nem lényegiek, csupán a fejlődés egy magasabb fázisának megfelelőek is?

S a társadalmi élet terén ez a vizsgálódási mód annál helytelenebb, mert nemcsak kevesebbet, előzményt ismertet meg, mely a fejlettebbel *mindenben* össze nem hasonlítható különbségeik folytán, hanem nem is teljes, miután nemcsak az állat-, de a növényvilágban is fellelhető a társas együttlét, sőt nincs jelenségkör, a hol az összeműködés, társas megjelenés s együttesség elő nem fordulna, miután minden dolog másokkal összefüggésben létezik. Semmi egy magában nem fordul elő, hanem összefüggésben több hasonló jelenséggel. Azok az állatok is, melyek rendszerint nem élnek társaságban, időnkint, alkalmasszerűleg, a szükség folytán csoportokká verődnek.² A társaság tehát általános s nem csupán az állatokra kiterjedő jelenség. S mégis senkinek sem jut eszébe, hogy az emberi társadalmat ezen általánosságban észlelhető tulajdonsága alapján a jelenségeknek magyarázza meg és fejtegesse s helytelen is volna azért, mert bárhány társas viszony felderítése és megállá-

¹ Pikler Gy. Az emberi egyesületek 13. 1. 4. Ha vizsgáljuk az élő lényeket általában, azt fogjuk találni, hogy az ugyanazon fajú lények nagy számban, társaságbari élnek egymáshoz közel stb.

² Mayr G. A társadalmi élet törvényszerűsége 3. 1. Az erre (társaságra) czélzó törekvés a természet minden osztályában feltalálható. Még az ásványországban is, a jegeczek bizonyos csoportosulásait úgy tekinthetnők, mint a társulás első, megdermedt kezdetét. E vonzódás világosabb jelét tapasztaljuk a növényország élettelenj alkataiban . . . Az állatok társadalmi összetartását még kevésbé kell bizonyítgatni.

pitása, még nem megfejtése s felderítése az emberi társadalomnak; bármily társas fellépése a jelenségeknek vagy egyedeknek össze nem hasonlítható az emberi társas viszonyokkal, a társadalommal. Miért éppen csak az állati társadalmakkal történik az egybevetés, holott az ennél általánosabb, annál teljesebb s így tökéletesebb? A fentebb előadottakkal látszólag ellentétben, de tulajdonképpen azokból okszerűleg következő helyesnek s nélkülözhetlennek tartom, hogy miután az ember tényleg a természet legtökéletesebb alkotása, kiben a természet minden jelensége előző alakzatként megvan, a létező, mint természeti s természetes alakulat oly általános, alaptulajdonságait felderítsük s megállapítsuk, melyek míg egyrészt az ő tulajdonságai, élettényezői, másrészt általános természeti tényezők és jelenségek. Tehát közte és a külvilág között való összefüggést, működéseinek törvényszerűségét, az egész természetet magában egyesítő, tehát mint legmagasabbrendű jelenségnek életviszonyait felderítik. Szükségünk van a társadalmi élet jelenségeinek vizsgálatánál oly alapismeretekre, melyek míg azoknak magyarázatát adják, addig állandóságuknál, egyetemességüknél s változhatatlanságuknál fogva a jelenségek összefüggését, ismétlődését, változásait, magának a léteinek törvényeit s így a társadalom törvényszerűségeit is irányítják. Ezek az u. n. alapfogalmak nemcsak a múltat, de a jövőt is átfogják; egyetemes, általános voltuknál fogva az egész szemléletét lehetővé, a jelenségek alaptulajdonságai útján a fejlődés okát, irányát felderíthetővé s megérthetővé teszik. S midőn ezeket megismertük, akkor magát a felderítendő jelenségek önmagában, sajátlagos tulajdonságai alapján, mások kizárásával vegyük észlelés alá, mert csak úgy ismerhetjük meg általános vonatkozásaiban, az egészszel való összefüggésében és sajátlagos, kizárólagos, más jelenségektől megkülönböztető tulajdonságaiban, tehát életkörülményeiben.

*

*

*

Vizsgáljuk most közelebbről a lételt, az életet, az élő lények gazdag, változatos birodalmát.

A létezőnek célja és alapja az élet, mert valaminek célja nem lehet más, mint alapja. A látható mindenség nem más, mint ezen élőknek s feltételeiknek, mint szintén élőknek, levőknek összessége. Elő alatt mindig egyénileg létezőt, magában megismerhető, zárt egységet kell érteni, mert a megismerés feltétele a különbség-észlelés és összevetés. „Lenni annyi, mint önmagát tényközöségekben érvényesítőnek, a másra nézve együttességben jelentkező-

nek, hatónak vagyis a másban önmeghatározódónak mutatkozni.¹ Megkülönböztetni s összevetni csak különálló lényeket lehet. Ezen különálló, külön felismerhető lények, élő valóságok önlétük mellett égj összességnek részei, mert ha nem azok volnának, fogalmilag megállapíthatók nem volnának. A fogalmi megállapítás nem más, mint a különálló, különböző s különbözőségük alapján egyedileg megismerhető létezők közös tulajdonságaik alapján való meghatározása, gondolati egységbe foglalása. A közös tulajdonságok pedig közös származást, közös tényezők fenforgását igénylik. Hogy tehát a létezőknek fogalmi meghatározásai vannak, bizonyítja ezen közös tényezők létezését. Ezen tényezők között vannak olyanok, melyek minden észlelt létező tényezői gyanánt szerepelnek, általános létfeltételek. Valamely lény és létnyilvánulása meghatározásánál elegendő tehát a megismerésre a fogalmi meghatározás a közöseknek felismert tulajdonságok alapján, a mit faji jellegnek nevezünk s azon tényezők meghatározása, melyek a létnek általában ismérvei, feltételei. S midőn a lényeket, mint az összességhez tartozó, abban jelentkező részeket elkülönítve vesszük szemügyre, azért teszszük, hogy azokat jobban megvizsgálhassuk; a részeket azonban csak az egészre való vonatkozásban foghatjuk fel jól, mondja B. St. Hilaire (i. m. 42. L). Ha a részt meg akarom ismerni, nem a többi részekkel vetem össze, hanem az egészszel, melynek része, mert az egész szüli a részt. A rész az egésznek kiegészítője, alkateleme, tehát származottja is. A mi valaminek alkatelemét teszi ki, annak származottja is. Minden faj az egészből állott elő s nem egymásból, mert akkor mindannak a fajnak, a mi létezett s létezik, mindig léteznie kell, hogy egy másik fenmaradhasson. Az összefüggő láncz az összes szemeknek meglételét igényli. Már pedig sok állat- és növényfaj kiveszett a magasabbrendűek közül, holott az alsóbbrendűek fenmaradtak. A következmény elpusztult ott, a hol az előzmény megvan.

De viszont eme fajok kipusztulása daczára magasabb fajok is fenmaradtak, tehát az okozat fennáll, holott az összekötő kapocs, az ok megszűnt. Már pedig a folytonos fejlődés, a törvényszerűség állandósága összekötő típusok fenmaradását igényelné. A mi valamikor valaminek kizárólagos tényezője, oka volt, annak kell lennie ma is. Miért maradt volna félbe a fajok kiválása, ha egykor ez volt a természet törvénye, a fajok eredete? Vagy ha nem maradt

¹ L. Simon József S. Harcz a magánvalóért. Athenaeum 1902. I. szám, 87. lap.

félbe, minden fajnak, melyből az átmenetel történt, s kell történni a másikra, ma is fenn kell állani. Ennek azonban az ellenkezője van beigazolva, tehát egyik faj nem lehetett oka, szülője egy másiknak, hanem minden faj csak közvetlenül az összességből, a mindenségből, annak változatos, kifürkészhetetlen játéka, ereje folytán állhatott elő. A természet sokkal változatosabb, működése sokkal bonyolultabb, szövevényesebb, minthogy egy ős élettípusból fejlesztené ki állandó egymásutánban az egyes fajokat. Egy föld-rengés, egy szélroham, egy dagály, eruptio vagy más hatalmas természeti tünemény elegendő lehetett volna arra, hogy a bizonyos irányú kifejlődés megakadjon s egy kezdetleges állattípus tönkremenjen, mikor oly hatalmas fajok, mint zeuglodon, mammuth, ihtyosaurus, a geologikus átalakulás folyamán tönkrementek, teljesen kivesztek. Maga a föld folytonos kihűlése, a kemény réteg vastagodása lehetetlenné tenné a szerves lények állandó, egymásból eredő kifejlődését. A mi egyik fajnak kedvező, a másiknak kedvezőtlen, tehát egy és ugyanazon helyen különböző fajok létre sem jöhettek s együtt fenn nem maradhattak volna a különböző feltételezettségek folytán, illetve a különböző helyeken különböző fajok maradhatván fenn, helyek szerint különbözőnek, eltérő fajokat létrehozónak kellett volna lennie a kifejlődésnek s ekkor az egységes fejlődés lehetetlen. E mellett minél közelebb esik egyik faj a másikhoz, annál nagyobb ellenségek épen a lét anyagi feltételeinek, a szükségleteknek azonossága folytán.

Az érdeksphaera azonossága s a kielégítés nehezebb volta összeütközésre s egyik faj kipusz utasára vezetett volna, sőt ez esetben egyszerre mindig csak egy faj létezhetett volna a földön. A közelső, átmeneti fajok okvetlen kipusztultak volna s a hol az átmenet lehetetlen, átmenetel nincs is. De meg logikai bizonyosság, hogy kevesebből több nem eredhet, de többől kevesebb igen. Egy alacsonyabb faj a magasabb faj átalakító, fejlesztő ereje hijján ezt a magasabbat létre nem hozhatja, mert a kevesebben a több nincs meg. Hanem igenis a több, a minden, a természet mindent teremtő ereje a maga változatos működésével létrehozhatta, megteremthette az élő lényeket, azok ezernyi fáját s létet és létfeltételeket adván nekik, fennállásukat biztosíthatta vagy megsemmisíthette. A mindenségben van meg minden élet forrása, mely valósággá vált mindazon esetben, midőn lételének feltételei beállottak. A föld geologikus átalakulása a mellett bizonyít, hogy annak különböző fázisaiban különböző élet volt lehetséges s ennek megfelelően

különböző létezők éltek. Mig a föld úgy át nem alakult, hogy ember lehessen, addig ember nem is volt s más fajokat elpusztítva, létrehozta az embert azonnal, mihelyt megjelenése s fennmaradása lehetőségessé vált s el fog pusztulni az emberiség, ha magát a geologikus változások hatása alól mentesíteni nem lesz képes, mihelyt a földön lakozása, megmaradása lehetetlenné vált, pedig egy alsóbbrendű lény, pl. hal vagy madár, valószínűleg akkor is élni, létezni fog.

De maga a halál s ennek folyománya, a szervezet teljes felbomlása is a mellett bizonyít, hogy az ember és minden faj eredetét nem egy másik fajból, hanem közvetlen a földből nyerte. Testünket közvetlenül annak adjuk vissza, a honnan azt nyertük, arra az összességnek, a szerves anyagnak van szüksége, hogy újra építhessen, újból teremthessen. Élet és halál közvetlen a mindenséggel, a materrel, a matériával van szoros összefüggésben s a fajok csak egymásmellettek és egymásutániak s nem egymásbólíak; mint részek az egészben helyezkednek el.

A fejlődés alatt nem a kifejlődést, egymásbólíást, hanem az összesség és részeinek aránylagos fejlődését, átalakulását kell érteni; a mi természeti tapasztalat is. Az élet szintere és forrása, a föld alakul át lassan, fokozatosan; ezen átváltozással változnak át azon létfeltételek is, melyek bizonyos részeknek fennmaradási feltételei, tehát ezen feltételek változása folytán az azokból feltételezett részek, a fajok is változnak, elpusztulnak vagy alkalmazkodnak s úgy fejlődnek. S ez a fejlődés mindig csak azon irányban történő, melyet az egyedek tulajdonságai megengednek s megszabnak. A dressura nem más, mint az ily vonatkozású tehetségek növelése, kifejlesztése, de mindig ugyanazon typuson belül.

Azt a tételünket tehát, hogy az emberben, mint legmagasabbrendű létezőben minden előzmény, állat, növény megvan, nem úgy kell érteni, hogy tehát az ember ezekből s azok is egymásból szigorú egymásbólíás útján eredtek, hanem úgy, hogy a föld állandó átalakulásban lévén, az átalakulási fokozatnak megfelelő élő lényeket hozott létre és tartott fenn s így a földből előállott ember egyesíti magában mindazt a létfeltételt, a mely a többi időbeli, fokozatbeli előzőnek létfeltétele volt, vagyis a földnek ő oly szülőtte, kire nézve ez az átalakulása a földnek egyszersmind a többi előző faj létfeltételeinek összefoglalatát is jelenti. Nem az egymásbólíás, hanem az egymásutáníság, időrendíség a vezérelv a látható világban; de hogy is lehetne másként abban a tünemény-

körben, mely tér és időben meghatározott formákban áll fenn; a hol a „van” önlételt, önczéljt jelent, a hot lenni annyi, mint több-magával, hasonló lényekkel együtt egyénileg jelentkezni, ugy, hogy erre az egyénileg jelentkezőre nézve a fogalmi megvalósulás, az ilyen lényeknek fenmaradása a határozott jelleggel bíró faj utján van adva? Hogy lehetne másként abban a szemléletkörben, hol az egyedek fogalma épen ugy származik, hogy a több egyet közös vonások alapján gondolati egységbe foglaljuk, állandó létet adunk eszméletünkben nekik állandó vonatkozásaik alapján, a mi a fogalmaknak érzeten alapulását tekintve, nem volna lehetséges, ha az állandó elvonás nem állandó szemléleten, tehát a tulajdonságok állandóságán bazirozódnék? A természet tehát fogalmak képzésére alkalmas egyedeket teremt, mihez okvetlen az egyedek tulajdonságainak állandósága, a faji jelleg változhatlansága szükséges. Csak a földnek s az embernek van külön története. Az egyes földi lényeknek az emberen kívül csak lételük, megjelenésük s letűnésük, egymásmelletti állapotuk, az embernek története van, valamint a földnek is. A föld története a természeti törvények átalakító hatásának egyes formatiói, törvénye az erő. Minden jelenség a másakra nézve erő, azaz ható ok. Az emberiség története ezenkívül a megismerés története. Amaz az egymásmelletti és egymásutáni események története, emez a causalitásé, a fogalmaké, az eszményeké. Az a szükségszerű, ez az okszerű, amaz a lefolyó, csak levő, ez a megismert, hát élő világ története. A természetben az erő uralkodik, a társadalomban az eszmény. Ha az ember testileg a természet szülötte is s annak törvényei alatt áll; a mik előbbre viszik, történetét megadják, azok az eszmék, ideálok. Tisztán az erő hatása alatt emberi életviszonyok létre nem jöhettek volna s oly átalakulás aránylag rövid idő alatt elő nem állhat, tisztán természeti törvények alapján. Ha a biológia mégis fejti az ember származását, létrejövetelét, megjelenését, a vitatott alapon, a kiválás alapján, még nem fejtette meg fenmaradásának s fejlődésének törvényeit. Ez egy külön törvények szerint működő, tehát külön karakterű valóság feltételezése alapján lehető, a szellem alapján. Hisz maga a világ sem jöhetett volna létre vagy legalább is működésbe nem jöhetett, tehát nem fejlődhetett volna egy más létező reáhatása nélkül. Maga az élet. a lét fogalma kizárja ezt. Származás és fejlődés csak két tényező hatása alatt lehet. Megtermékenyítő és megtermékenyített kell minden élőhöz. Sem anyag szellem nélkül, sem viszont nem képzelhető. A szellem csak anyagban

jeljenhetik meg, lesz észrevehetővé, létezővé s az anyag alakot felvejni vagyis átalakulni, fejlődni csak reáhatás, megtermékenyítő erő útján képes. A lélek kell, hogy megelevenítette az anyagot, mert az anyag magában holt s oly tulajdonságokkal rendelkezik csupán, mik életre nem alkalmasak, nem elegendők. Kivált a megismerő „én” szempontjából elégtelen az anyag a létező, fogalmi világ jelenségeinek megfejtéséhez, míg ellenben az én s az élő világ megérthető, ha az ember nem más, mint a teremtő lélek megjelenési formája, az anyag útján megjelenő, tehát érzékelhető és észrevevő lélek s annál tökéletesebb, minél jobban függetleníti attól magát nyilvánulataiban. Vizsgáljuk meg, mi az anyag, illetve milyen tulajdonságai vannak, s nézzük meg, hogy eme tulajdonságokkal, a csak ezekkel rendelkező anyag képes lett volna-e életre kelni s az életet megismerni?!

Mielőtt azonban ennek a kérdésnek tárgyalásába fognék, azon gyakran hangoztatott ellenvetésre kívánok válaszolni, hogy 'lélek nem lehet, mert a mi van és érzékelhető, az az anyag, a gondolatok anyaga az agy, s lelket még senki sem látott, de anyagot lát mindenki. Itt a roppant tévedés. Az anyag önmagában épen úgy láthatatlan, mint a lélek s mind a kettő érzékelhető egyformán nyilvánulásaiban. Miért láthatatlan mindegyik? Mert külön-külön reánk nézve nem létezik egyik sem. A végtelen tér, végtelen idő s az ezekben mozgó, megjelenő végtelen anyag épen úgy nem létezik reánk nézve, mint a végtelen szellem. A mit mi anyagnak mondunk és látunk, az nem lényegi, csak alaki valóság, a mi pedig reánk nézve másként nem, csak alakilag létezhetik: absolute, lényegileg reánk nézve nem is létezhetik. Az anyag láthatóvá az élő által lesz, bizonyos formációkban. A forma pedig folyton változó. A csirából növény, állat vagy ember lesz, a mely növekszik, változik folyton és állandóan, végre elpusztul, hogy más formának adjon helyet. Az anyag egy'perczig sem ugyanaz, formailag sem, a mi az előtt volt. A mi pedig folyton változó, egy pillanatig sem ugyanaz, lényegileg meg nem ismerhető, a lényeg a folytonos változás, a csak alaki létezők megismerhetése folytán elrejtve marad. Lényeg az lesz, a mi láthatatlan. A folytonos változás pedig állandó mozgást jelent. És itt átmehetünk feladatunk megoldására, az anyag tulajdonságaira, melyből látni fogjuk, hogy ez alakszerűség, formális lét: az élet magából az anyagból nem állhatott elő.

Az anyag az, a min keresztül a tünemények, azaz a látható dolgok megjelennek. Az anyag nem maga a jelenség, csak annak

közvetítője, formális létesítője, az, a mit az ember szempontjából eszköznek nevezünk.¹ Anyag nélkül nincs jelenség, nincs tehát látható, érzékelhető valóság. Minden benne és általa jelenik meg. Ha az anyag útján valami megjelenik, tehát előfordul egy jelenség, ez annak a jele, hogy valami az anyagra és anyagon át hatott, abban megnyilatkozott. A jelenség mindig valaminek jelenlétét jelenti, jele annak, hogy valami az anyagra kihatással volt. Az anyag egymagában nem kizárólagos szülője, csak egyik tényezője, együttthatója a jelenségeknek. A valóság az együtthatóság. Azt hiszem, a magyar nyelv ezt a törvényt, hogy az anyag csak együttjáró tényező a jelenségeknek, tökéletesen fejezi ki a való (valóság) szóval. A nyelv legbiztosabb tükre etimológiájában a tényeknek. Való az, a mi az anyag útján valamivel, (val) valami által létesül, azaz együttjáróságot, együttességet jelenti. A német Wirklichkeit a wirken hatni, munkálkodni szóból ered, azaz való az, a mi ráhatás, működés, munka eredménye. Tény az, a mi téve van, tehát szintén működés, kihatás eredménye. De maga az eredmény szó is erre vall, mely az erő szóval egy tövű.

Most már csak az a kérdés, hogy az anyag olyan minőségű-e, a melyben az a létesítő, jelenséget létrehozó, kiható tényező benne van, helyesebben ez a valami az anyagnak benrejlő sajátosága-e vagy nem? Hajlandók vagyunk az előbbit elfogadni, mert a létesülés után, a megjelenéskor a jelenségeket már az anyagból létrejövőknek, előállónak, mert alakinak, illetve az anyag vélt ismérveivel felruházottnak látjuk. Igen, de az, a mit látunk, alaki létező, csak alakilag létezik, mint anyagi létező; alak nélkül sem az illető jelenséget, sem annak s ez alapon az anyagnak tulajdonságait meg nem ismerhetnénk, észre nem vehetnénk. Az alaki létezés, a forma azonban nem lehet valaminek lényege s így oka, szülője, előidézője sem. A forma csak járulékos természetű, mely együttjár a lényeggel. Az ilyen feladatú, szerepkörű substantia éppen járulékos természeténél fogva nem lehet maga az élet lényege, azaz

¹ Az anyagra vonatkozó ezen levezetés tisztán filozófiai, így a látható világ, a lét körén kívül eső s kitűzött célunkhoz közvetve elvezető, tárgyunk körébe csak negatív vonatkozásaiban beilleszkedő. Ez nem természet tani, létbeli, élettani levezetés, csupán tárgyalási módszerünk, a társadalomnak általam helyesnek tartott vizsgálata szempontjából igazolt, tehát egy határozott célra szolgáló s nem bölcséleti alapproblémákat abszolút hatálylallyal fejtegetni akaró okoskodás, mely utóbbira szerintem a társadalom bűvárának a megismerés szempontjából szüksége nincs. Célja éppen az efelé meddő okoskodás hiú voltának kimutatása.

végoka, misége. Miután pedig minden, a mi csak volt és van, valaki, tehát maga az anyag csak alakilag létezik a jelenségekre vonatkozólag, azoknak oka, előidézője nem lehet, mert a csak alakilag létezőnek nem lehet olyan tulajdonsága sem, a mely ne csak a formális lét szempontjából léteznék, a mely maga is ne alakszerű s így létesítő erővel nem bíró ne volna. Maga az anyag egészében nem lehet az előhozó, mert csak járulékos minőségben, formaadás céljából járul a jelenséghez s a mi csak formák mellett elképzelhető, csak úgy fennállható, egészében s lényegében nem is jelentkezhetik, s mint közös, egyetemes tényező nem szerepelhet, viszont a mi nem formális, hanem lényegi létező, melynél a forma csak járulékos természetű az érzékelhetés végett, tisztán a csak formátadó anyag nem lehet; de nem lehet részeiben, tulajdonságaiban sem, mert a mi egészében valamire nem képes, részeiben, tulajdonságaiban sem lehet az, miután az egész össz foglalata mindama tulajdonságoknak, tényezőknek, melyek által valami hatni képes.

De nézzük most már, hogy hát milyen tulajdonságai is lehetnek az anyagnak a valóság, a létei szempontjából? Az anyag a tünemények megjelenési tere lévén, azokkal szemben csak passive viselkedhetik. Tűri, hogy benne, rajta keresztül tünemények láthatókká, érzékelhetőkké lehessenek. Más szóval az anyag adja meg a jelenségeknek a medert, a lefolyhatási tért, azaz azok folyamatát. Hogyan jelennek meg a jelenségek? Egymásmellett és egymásután, tehát térben is időben. Tér és idő azonban nem létezik, ha tehát a jelenségek mégis térben és időben jelennek meg, ezt a lehetőséget számukra az anyag adja meg. Vagyis tér és idő csak az anyagban, anyag által van s így nem egyéb, a tünést tekintve, mint a tér és idő kiegyenlítődési folyamata. Miután pedig a jelenségek csak térben és időben jelennek meg s folytonosan megjelennek, az anyag a jelenségek lefolyhatásának eszköze, módja, a lét alaki együtthatója. Ha ez az anyag, akkor neki olyannak kell lennie, hogy ez a lét, mely jelenségekből áll, állandóan s akadálytalanul megnyilatkozhassék általa. Ez pedig csak akkor lehető, ha az anyag a jelenségekkel szemben teljesen passive viselkedik, velük szemben semmi ellentállást nem fejt ki, tehát ha erőtelen, tehetetlen. Ez a tehetetlenség az anyagnak physikai ismertető jele s egyetlen tulajdonsága. Ha még más tulajdonsága is volna, a jelenségek a formát általa akadálytalanul meg nem nyerhetnék, benne meg nem jelenhetnének, láthatókká, érzékelhetőkké nem lennének. Tehetetlenség alatt azt az állapotot értjük,

melyet megváltoztatni az illető dolog önmagától képtelen. Az a kérdés tehát, hogy az anyag milyen állapotú? Nyugalmi-e vagy mozgalmi? Mert csak ez lehet kérdéses. A tévedés abban rejlik én szerintem az anyagra vonatkozólag, ha a tehetetlenség alatt a nyugalmi állapotot értik. Pedig minden jelenség, tünemény, mely az anyag útján folyik le, okvetlen mozgás. Az anyagnak tehát olyannak kell lenni, mely a mozgásra alkalmas. Az anyag mozgása tehetetlenségét tekintve, állandó és szakadatlan, hogyha a jelenségek benne állandóan mozgás útján folynak le. Az anyag tehát örökös mozgásban van, mit megváltoztatni tehetetlenségénél fogva képtelen. A mozgás pedig, tekintettel arra, hogy számtalan, egymástól különálló, formális jelenség folyik le általa, azt tételezi fel, hogy az anyag részekből álljon, azaz ne legyen kompakt, egybeforrott, szakadatlan egész! Az anyag tehát kell, hogy végtelen apró, örökös mozgásban levő részekből álljon. Ez a végtelen aprósága a részeknek abszolút, mint a hogy absolute végtelen az anyag elhelyezkedése a tér és idő végtelensége folytán s állandó és általános a jelenségek felvetődése. Éppen ezért láthatatlan az anyag is s a jelenségvilág, a tünemények körén kívül, azok nélkül éppen úgy, megismerhetlen, tehát az előre nézve nincs, mint a szellem. Az anyag önmagában élettelen, mert a mi absolute tehetetlen, életnyilvánulásokra is képtelen. Az élet tervszerű, céltudatos működés; mi a tehetetlen anyagnál képzelhetetlen s így lehetetlen. Az anyag ugyan folytonos mozgásban van s az élet működésből, tehát mozgásból állván, úgy látszik, hogy maga az anyag él, mint folytonos mozgásban levő valóság. Azonban ezen mozgása csak járulékos, nem arra való, hogy önmagában bizonyos célát megvalósító legyen, nem élettani, csak mechanikai, ennél fogva organikus complicatiókra, és így életnyilvánításokra képtelen. Mozgása csak arra való, hogy a mozgást feltételező élet, a mely egyéniséget feltételez, egyedivé, elkülönültté s combinatiókra, ezzel fejlődésre képessé lehessen. Az anyag mozgása önmagában csak mechanikus alakulatokra, mechanikus eredményekre vezethet. Ennek a mechanismusnak önálló, kizárólagos forrása, tényezője az anyag. A szellem ezzel ellentétben egymagában korlátlan, akadálytalan s törvényszerűség nélküli működésre képes, alaktalan, egyszerű, feltétlen, tehát nem járulékos természetű, önmagában levő, tehát létesíteni és megismerni tudó. Egyedivé, korlátozottá s így észrevehetővé anyagi vonatkozásaiban, törvényszerűvé az anyaggal párosultan lesz, vagyis az élet forrásává. Anyagnak és

léleknek eme együttjáró, együtttható működése az, mit organismusnak, organikus, szerves működésnek, életnek ismerünk. A kettőben válik a létező élővé, a kettő összhatásában lesz mindkettő nyilvánvalóvá, megismerhetővé, mert egyedivé, határolttá, de egyszersmind fejlődésképpé. Helyesebben formulázva e tételt: ezen összhatás folytán lesz a szellem észrevehetővé, mert határolttá s így egyedivé a tért és időt magában hordó, részszerű s így elkülönülésre alkalmas anyagban s lesz a tehetetlen anyag működővé, élővé s így fejlődésképpé a szellem együttthatása folytán. Az életnek csak ez lehet a sarktétele, legalább ismereteink mai állapota szerint. A mit az anyagra, annak nyilvánulására nézve ismerünk, mind arra alkalmas, hogy belőle az életet, az önműködésre, célirányos mozgásra alkalmas léteit, a szerves világot meg ne magyarázhatjuk. Tehetlensége, ezzel kapcsolatosan egyforma, változhatatlan, kimért mozgása teljesen alkalmatlan, képtelen az ezernyi változatot, különbözőséget feltáró élet létrehozására. Az élet titka, kutatásunk örök, kifürkészhetetlen mélységű tárgya az ismérveiben oly egyszerű, simpla, tehetetlen anyagban nem lehet. Az eszköz ok gyanánt sosem szerepelhet, az élet célja az eszköz, az anyag fenmaradása nem lehet s így alapja sem. A cél az alappal nem ellenkezhetik. A tudományok változatos tereit, ismereteink ezerféle vonatkozásait az oly kevés következtetésre alkalmas, sovány vonatkozásokat megengedő anyag nem adhatja meg. Miféle tudományoknak lehet alapja csupán az anyag, miféle vonatkozásokat, törvényszerűségeket enged meg az? A mechanikát csupán s ennek alfajait: dynamikát és statikát. Minden más tudomány az étellel foglalkozik, forrása az élet. Az a sok törvény, nehézkedés, vonzás, taszítás, sebesség, tapadás mind csak egy tételnek a variánsai: *a mozgó tehetlenségnek*, helyesebben tehetetlen s nem az életet kitevő mozgásnak. Mert nézzük, az anyag miféle formatiókra, ezekből vonható törvényekre alkalmas s az imént felsorolt elnevezések mit jelentenek?

Az állandó mozgás, állandó helyváltoztatással jár. Minden anyagrész bizonyos helyzetet igyekszik elfoglalni, mozgásának bizonyos irányt biztosítani. Ezen folytonos helyzetváltoztatásban, irányra törekvésben hasonló vagy ellentétes mozgásokkal találkozunk. Az egy irányú mozgás erősbödéssel s így sűrűsödéssel, az ellentétes kiegyenlítődéssel, közös eredővel jár. Az anyagrészek érvényesülése, hatása tehát helyzetüktől függ, a mi a többi rész együttes vagy ellentétes mozgásának következménye. Az örökös mozgás s a részeknek ezzel járó állandó helyváltoztatása mozgási központokat

teremt, melyek körül a központ, mint nagyobb tömeg, nagyobb mozgásmennyiség által irányított, meghatározott mozgás keletkezik. A tehetetlenségénél fogva ez a periferikus mozgás mindinkább lekötötte, irányzottá s így meghatározottá, azaz törvényszerűvé lesz, melytől eltérésnek, elváltozásnak többé helye nincs.

A mozgási központok körül lerakódó anyag tehetetlen mozgásánál fogva mindinkább a központ felé törekszik, annak helyzetét igyekszik felvenni; centripetalis irányt vesz, a mi az anyag condensálásával, tömörülésével, összehúzódásával jár. Több mozgási központ körül történvén ez az elhelyezkedés, vulgo lerakódás, az anyagrészek, melyek egyik mozgási központhoz közelednek, a másik központtól távolodni igyekeznek, attól elfutnak, centrifugálnak. Az így megoszlott anyagrészekék azután összességükben vagyis a központok környezetükkel közösen, szóval a tömegek egymással szemben is bizonyos helyzetet igyekeznek elfoglalni, a mozgás irányának azonossága vagy ellentétessége szerint egymáshoz közeledni vagy távolodni igyekeznek. Minden tömeg, minden irányban ki lévén téve a centripetalis erőnek, fentebbi meghatározásunk szerint minden más mozgási központ körül elhelyezkedni akarván, a legerősebb hatást gyakorló központ körül mozogni kezd, pályát ír le, mely pálya alakja a többi környező központ vonzási ereje, másrészt az ugyanazon központ körül elhelyezkedő többi tömeg elhelyezkedésétől és mozgásától feltételezett.

Az anyag elhelyezkedése végbe megy tehát elválás vagy tömörülés által, a mi a mozgások azonos vagy ellentétes irányának, ezzel kapcsolatosan a mozgási központok alakulásának következménye. Az anyag ez által mind sűrűbbé, tehát érzékelhetőbbé válik, az érzékelhetőség foka a reáhatás erejétől függ; már pedig több együtt levő anyagrészt, a mozgás sebességével kombinálódva, nagyobb reáhatást gyakorol, mint a ritkább. Mindez a mozgás mechanikus, kényszerű, másként végbe nem mehető, egymástól teljesen feltételezett, öntudatlan s ujjabb és ujjabb, de mindig határozott s egyöntetű, tagozatlan s így szervetlen mozgások forrása. Az anyag élete csupán ez az egyforma, állandó mozgások változatlan kapcsolatából álló mozgás, a mint hogy nem is lehet más, mert ha az anyag tehetetlen, mozgása csak mozgást eredményezhet, és pedig csak egyöntetű, határozott, önmagában céltalan, nem tervszerű, csak kényszerű, de nem szükségszerű, azaz önmagában nem a végcél megvalósítani tudó, tehát önkéntelen s így öntudatlan mozgást. Ez a mozgás még nem az élet, csak annak egyik ismertető jele,

miután az élet az anyagon keresztül folyik le, annak tulajdonságához alkalmazkodik, annak jegyében jelenik meg. *Az élő lény mozgása a mechanikus mozgástól abban különbözik, hogy míg ez utóbbinak célja miután alapja sem más, tehát önmagában egy különleges cél meg nem valósító, addig az élő lény mozgása nem cél, csak célszerű vagyis eszköz, eszköze az életnek. Az anyag csak tere, megjelenési formája az életnek, már pedig — az anyag célja s alapja a mozgás lévén, — az élet számára, ha abba mint a láthatóság feltétele belevonatik, mást mint mozgást nem adhat.* E szerint a mozgás az élőlénynél csak annyiban törvény, a mennyiben anyagi, tehát alaki, mert ha anyag nélkül is látható volna, tehát egyáltalán lehetne: mozgás sem lenne hozzá szükséges. Ellenben az anyagnak önmagában és kizárólagos feltétele, összessége a mozgás, mely nélkül nem is volna az, a mi: anyag. Az anyag a mozgásban teljesen megnyilvánul, abban áll összes functiója és hivatása. Ha az élet anyag nélkül el volna képzelhető, a megismerés szempontjából, mozgás sem volna hozzá szükséges. De lássuk tovább! A mozgás önmagában még nem az élet, legalább biologicus értelemben nem. Ha pedig nem az, s a mi mozog, csupán ezért még nem élő, életet sem adhat önmagában. Ha magából az anyag mozgásából származnék az élet, annak olyannak kellene lennie, mint magának az anyag mozgásának: azaz öröknek, változhatatlannak, mindig ugyanannak, ugyanolyannak. Akkor halál nem volna az élők számára, mert azok, az anyag mozgását vévén fel, s csak ebből állván, annak egy örök, állandó, változhatatlan vonatkozását öltének magukra, mely csak anyagban levő, az által adott, csak azzal együtt elmúlható volna. Ennek ellenvethetik ugyan azt, hogy hiszen a felbomlott szervezet részeiben tovább él, tovább mozog s új formációban új élet forrásává, tényezőjévé lesz. De ez az élet már új élet, más élő élete s az előbbi élet már megsemmisült épen azért, mert új, tehát más élet lépett helyébe, míg ha csak az anyag s ennek mozgása létesítené az életet, halál nem lehetne, mert a mi az egésznek lényege, a résznek is lényege. Az anyag lényege a folytonos, változhatatlan mozgás lévén, részének, az élőknek mozgása is ilyen fontos, változhatatlan s így életük örök volna. Egyedek változása, faj, kicserélődés nem lehetne.

De térjünk még vissza kissé az anyag s mozgása következményeire s ez alapon a mechanikára. Láttuk a vonzást és taszítást, mint a mozgás egyúttjáró következményeit, járulékait s a sebességet, mint e kettőnek eredményét. Hát a nehézkedés? Ez vajjon

nem az anyagnak valami benrejlő, különös tulajdonsága-e és ennél fogva helytelen az az állítás, hogy az anyagnak csak egy tulajdonsága van, a tehetetlenség?

A nehézkedés nem más, mint a közvetett távolhatás lehetősége, mely teljesen arányos a tömegekkel s a távolság négyzete szerint csökken. Ha már most a nehézkedés magából az anyagból indulna ki, mint annak külön tulajdonsága, bizonyos fokig érthető volna, hogy arányos a tömeggel. De ez esetben a nehézkedés, mint tulajdonság nyilvánulása, felhasználása folytán lassankint gyengülne a tehetetlen s így reproduction képtelen anyagban. A tulajdonság pedig mint mennyiség — mert, ha az anyagnak volnának különös benrejlő tulajdonságai, azok csak mennyiségiek lehetnének — kell, hogy felhasználás folytán állandóan kisebbedvén, állandó egyforma hatásokra nem volna képes, sőt a kis kiterjedésű testekből már el is kellett volna tűnnie. Ámde a csillagászok eddigelé semmiféle változást nem észleltek a kisebb térfogatú testek nehézkedésében. Ha pedig a nehézkedés a testeken kívül álló olyan hatásnak az eredménye, mely ezeket egymásfelé taszítja, a hatásnak észrevehetőleg arányosnak kellene lennie a testek felületével. De e feltevés mellett sern lenne arányban a tömeggel és az arányosság rejtélye magyarázatlanul marad.¹

Ez a tünemény tehát nem vezethető vissza másra, mint a mozgásra, mely a tömegek állandó sajátja. E mozgással kapcsolatosan az anyag tehetetlenségénél fogva állandónak mutatja a nehézkedést is, mely maga a mozgás a testekkel való viszonyában a távolság szempontjából. A távolhatás nem lehet más, mint maga a mozgás, a távolság alapján tekintve, így felfogva könnyen érthető, miért áll a nehézkedés arányban a tömegekkel, melyeknek részei állandó mozgásban vannak, miért is a részek száma, vagyis a testek tömege irányozza a nehézkedés törvényét. Tehát a távolhatás lehetősége függ a tömeg mozgó részeinek számától, azaz a tömegtől. A matematikai szabályszerűség pedig az anyag tehetetlenségének vagyis a mozgás szabályszerű állandóságának következménye.

Mielőbb az anyagra vonatkozó fejtegetéseink során tovább mennék, utalni kívánok egy kiváló természettudós Freycinet idevágó megjegyzéseire. „Ha valamely mozgással foglalkozunk, mindenekelőtt azt vizsgáljuk, vajjon az erők tényleg meg vannak-e, nem pedig a mi felfogásunk eredményei-e? Ezzel végezve azt a legegyszerű-

¹ Freycinet: A természettudományi megismerés alapjai. 120. 1.

szerűbb erőrendszert igyekeznünk felfedezni, mely a megfigyelt mozgást előidézhetheti. A hol egy erő is elégséges, nem szívesen gondolunk kettőre, a hol két erő is megadja a magyarázatot, nem híva l közünk háromra. Általános szabályképpen akár egy testről, akár több test összességéről van szó, mindig a lehető legegyszerűbb rendszert keressük. Ilyformán határozottá tehetjük a feladatot, de ez a határozottság csak viszonylagos, jókora része van abban a subjectiv feltevésnek „s a kérdést” csakis a fizikai igazságokkal való huzamos bánás fejtheti meg. Mert valóban, hogy is találhatnók meg a matematikában vagyis önmagunkban azokat a törvényeket, melyek szerint az erők az anyagot mozgatják? A valóságban az egész mechanika néhány kezdeti igazságon alapul, melyek a természet közvetlen megfigyelésének eredményei; csakis ezek az igazságok vagy: a *mozgás általános törvényei* teszik lehetővé, hogy megoldjuk a dinamikai problémákat, az erő és a tömeg között levő egyszerű viszonytól kezdve a csillagászat fenséges törvényeiig s a geofizika bonyolódott feladataiig. A számítás egyedüli szerepe csak az, hogy kidomborítja az e törvényekben rejtőző következményeket s ily módon rendszeres lánczolatot fűz egybe, melynek első szemét a tapasztalat kovácsolta.¹

E kis értekezésben nem szándékozom a természettudós igazságaival fellépni, csak az ész világítása mellett, tehát a megbízhatatlan fény, egyéni meggyőződés és hajlamok, tehát bizonytalan bizonyosságok alapján, bölcseletileg, tehát subjective, de ennek következtében az alanyi igazság érzetével s rendszeres következtességei igyekszem kimutatni azt, hogy az anyag ismerete maga nem elegendő pszichikai s így társadalmi kérdések megoldására s ha kissé hosszadalmasabban foglalkozom az anyaggal, ez onnan van, mert negative akarom kimutatni az anyag elégtelenségét az emberi és társadalmi jelenségek megmagyarázására; mintegy Descartessel okát akarom annak adni, miért kételkedem annyi dologban, mit mások biztosnak tartanak s ha nem is sikerült, hogy kész elmélettel dicsekedhessek, annyit elértem, hogy az általam megvizsgált tételek hibás vagy bizonytalan voltát iparkodtam felderíteni.

A psychologia útvesztője, mint positiv tárgyalási irányt adható alap helyett a természettudomány útvesztőjébe tévedve, negatív alapra állva törekszem valami positivumot adni, a „*contraria juxta se posita clarius elucescunt*” elvének segélyével. Ugy a természet-

¹ Freycinet: i. m. 126—28. 1.

² Descartes: Értekezések stb. ford. Alexander B. 20. — 21. 1.

tudomány, mint a psychologia nem adhat teljes bizonyosságot a „van” alapvető kérdéseire, az alpháig menő tudományos egész egyik sem biztosít meg kell elégednünk bizonyos igazságokkal, miket a tapasztalati ismeret nyújtott; a többi saját phantáziánk építi ki. Nélkülözhetetlen tehát bizonyos philosophiai igazságok megállapítása, mert valamennyi tudomány philosophiából meríti alapelveit¹ s maga a módszer alkalmazása is már philosophiai művelet.

A philosophia, a tudományok költészete, éppen azáltal koronája az emberi elmének, hogy nem elégszik meg azzal, a mit megismert s meg lehet ismerni, hanem a külvilágtól a belső világhoz fordulva, érzéki szemek helyett lelki szemekkel vizsgálja az élet nagy kérdéseit s talán így többet is lát azokból; eljutni törekszik az alfáig, rendszeres egésznek akar nyújtani a rendszertelenül szerte kalandozó tudományágak pozitív ismeretei összefoglalásául. Ha tehát eddigi fejtegetéseimben s a következőkben helytelen praemissák, téves conclusiók, természettani tévedések, psychologiai botlások fordulnak elő, mentse ki a botlásokat a lábak gyengesége, melylyel ez ingoványos, útvészítő talajra lépni merészelttem, a tudományok végtelen mezejére véges elmének halavány fénye mellett. De hát ki dicsekedhetik azok közül, a kik e tömkelegbe léptek, azzal, hogy ők megtalálták az abból kivezető utat s azon másokat is biztosan elkalauzolni tudnak? Mások, hivatottabbak bizonyára többet megismertek a végére mehetetlen útból, de az egészet senki sem; s talán a jobban vértezett szem, a több ismerettel megrakott agy, a magis „bene praepanitum pectus” az ingoványban szilárdabb pontokat talált, honnan nyugodtabban s biztosabban szétkinthesett, de az agy örökké csalogató, soha meg nem fogható lidérczfénye, a phantásia, nem csalogatta-e őket is süppedékes tájakra, hol a merész üldöző menthetetlenül elmerül?!

Ezen kis kitérés után vizsgáljuk az anyagot egyéb physikai nyilvánulások szempontjából, hogy vajjon azok alapján az élet magából az anyagból előállottnak bizonyulhat-e? Az anyag mozgásának vannak bizonyos törvényei, mint egyáltalán a természeti világban szigorú kényszerűség, mechanismus uralkodik, a minek más oka nem lehet, mint az anyag tehetetlensége. A természetben minden hatásnak egyenlő ellenhatás felel meg, úgy hogy két test minden más ok hijján teljesen mozdulatlan maradna. Ha pedig a hatások nem tartanák egymást folytonosan egyensúlyban, minden

¹ L. Alexander jegyzeteit Descartes művéhez 119. 1.

jelenség teljesen meg volna zavarva, mert jelen formájukat csak a működő hatások tökéletes kölcsönösségének köszönhetik.¹ A miből nem az következik, hogy a testek tényleg mozdulatlanok, mert tényleg örökös mozgásban vannak, hanem éppen az, hogy a mozgást nem lehet megsemmisíteni. Egyfelől nem növekedhetik, mert a világegyetemben minden mozgató hatást vele egyenlő, de ellentétes hatás követ; de nem is kisebbedhetik, a mennyiben a tehetetlenség következtében az a mozgás mindig megmarad minden testben, a mi nem történhetné meg, ha az kisebbedhetné. E mellett ugyanazon okok, melyek a mozgás sebességének nagyságát biztosítják, biztosítják az irány állandóságát is. Minden test abban az irányban mozog tovább, egyenes vagy görbe utat futva be, mely irányban kezdett mozogni.

Az az ellenállás, melyre minden hajtás talál, a tehetetlenség ellenállásának mondható, mely nem más, mint a természetnek az az eljárása, melylyel az egyik test mozgását átteszi a másikra. „E jelenség végbemenetele alatt az a test, mely az impulzust adja, ugyanabban a helyzetben van, mintha valamely ugyanakkora erő taszítaná vissza, mint a mekkora az érintett test részéről jövő visszahatás, a mi egy cseppet sem ellenkezik a tehetetlenség törvényével.” A középfutó erő alatt sem az értendő, hogy a test egy meghatározott erőt fejleszt, melylyel a központtól távolodjék, hanem a centrifugál erő egyszerűen az az ellenhatás, melyet a központ felé való mozgás tehetetlensége idéz elő a tehetetlenség ellenállásaként.

Egy harmadik törvény a Galilei-féle, a mozgások függetlenségének törvénye, mely szerint a közös mozgás és az egyes mozgások egymástól függetlenek, a mi egészen természetes s ismét az anyag tehetetlenségének szigorú következménye. Ha nem így volna s minden test a maga mozgását nem végezhetné függetlenül, az anyag az élet számára nem szolgálhatna állandó s minden változásra, módosulásra alkalmas térével; akkor a szerves világban az az ezernyi változás, módosulás, egyesülés és feloszlás szabadon véghez nem mehetne s a növényi, állati, emberi élet, mint szintén mozgás körében végbemenő alakilag elkülönült, érzékelhető, megkülönböztethető nem lehetne, ha minden legkisebb anyagrész függetlenül nem végezhetné mozgását. Fajok, elváltozások, eltérések, de általán önálló élet nem volna képzelhető, ha az örökös mozgásban levő anyag által a testek úgy ragadtatnának tova, hogy a

¹ Freycinet i. m. 130. 1.

közös irányú mozgás az egyes külön mozgásokat megsemmisíthetné. Akkor, a mint a vasúti kocsiban, hajón mozogni nem tudhatnék, úgy egy test sem végezhetne külön mozgást s így nem élhetne egyedi, önálló mozgások által meghatározott, azok körében lefolyó életet. Ha a közös mozgás hatással volna az egyes mozgásokra, akkor, Freycinet szerint, e hatás ezekre különbözőképpen nyilvánulna a földgömbön a szerint, hogy a délkör vagy a szélességi kör irányában vannak-e elhelyezve. Vagy pl. a fizikai és kémiai jelenségek zavartalanul nem folyhatnának le az edény ráx.kódás nélküli elmozdítása után, ha a közös mozgás megváltoztatná az egyes mozgásokat, miután „az ekkor működésben levő hatásokat úgy tekinthetjük, mint a moleculák kölcsönös távolságainak s egymáshoz való viszonyukat szabályozó sebességeiknek különböző fokú függvényeit.” Így szilárdul meg az anyagi világ egyetlen törvénye, a tehetetlenségé, helyesebben a mozgás megtartásának törvényéé, mely szerint az anyag végtelen számú különböző részleges mozgások rendszereinek összessége.

A matematikusok mint általános, mindenütt előforduló törvényt ezt a három, imént elsorolt törvényt ismerik, melyek mind a tehetetlen anyag mozgására, illetve a mozgás tehetetlenségére vezethetők vissza s azt bizonyítják, hogy maga az anyag életet nem teremthet, sem nem maga az élet, hanem csak állandó, szükségyszerű, változhatatlan rendszere azon örökös mozgásoknak, melyek körében az élet, mint látható, egyéni folyamat végbemehet.

Egy további törvény, a hő mechanikai egyenértékének törvénye, mely szerint valamely mechanikai hatás és valamely hőhatás között állandó és meghatározott természetes viszony van, vagyis, hogy a mechanikai és hőjelenségek a természetben egymást állandóan helyettesítik. A mozgás sohasem semmisül meg, a megmaradás elve a tehetetlenség folytán állandóan fennáll: a hol mozgás tűnik el, helyette hő jelenik meg, egymást kiegyenlítve. Veszteségről a természetben nem beszélhetünk, csak egyenértékekről, melyek egymásra kölcsönösen átszámíthatók. Mozgás helyett hő, hő helyébe mozgás áll elő.

Most már mi következik ebből? Ha két dolog egymást tökéletesen helyettesítheti, illetve két dolog egymásnak csak átszámított egyenértéke, akkor az a két dolog egymással tökéletesen azonos, ugyanaz. Hő és mozgás tehát lényegileg egy és ugyanaz, csak helyzetük különbözősége gyakorol reánk különböző hatást, illetve a szemlélet tökéletlensége oka annak, hogy a mozgást bizonyos helyzetében hőnek érzékeljük. De mi is lehetne más a hő, mint mozgás?

Az a bizonyos sebességgel mozgó ólomgolyó akadályra találva ellapul s átmelegszik. Mi okozhatja itt a hőt, ha nem a bizonyos más helyzetbe átment mozgás? Miatán pedig két egyforma, két azonos dolog csak egyenlő képességekkel, tulajdonságokkal bírhat, a mozgás pedig egymagában életet teremteni nem képes, a hő mint szintén mozgás hatása sem lehet önmagában a létesítés, életreklítés.

Ennyi az, a mit a természettudomány az anyagra nézve kiderített, megállapított. Hol van itt az élet, hol az az erő, állomány, melyből élet származhatott? Az eddig elősorolt törvényei a mechanikának, az anyag egyetlen tudományának, lehat az anyag ismérveit, tulajdonságait és hatásait egyedül feltüntető ismeretkörnek mind azt bizonyítják, hogy az anyag önmagában nem elegendő, mert képtelen élet létrehozására, tehát a lét kérdéseinek, az élet jelenségeinek megmagyarázására. Mind a négy törvény, melyet az anyag törvényeként feltártunk, egy közös alapra, az anyag egyetlen tulajdonságára vezethető vissza. No hát ilyen simpla, tagozatlan, örökös s megváltoztathatlan és önkéntelen mozgásban levő valami képes lehet-e azon ezernyi változatra, ellentét, különbözet, jellegzetesség, egyéni vonások létrehozására, melyeket az élő természet növény- és állatvilágával, gazdag tenyészetével felmutat, melyek körében ott szerepel magát a természetet is szolgáljává tevő ember, a második teremtő, a lelkes test. Elegendő lehet-e a mozgás, a hő a teremtés, az életreklítés megmagyarázására, holott a holdon élet nincs, pedig ez is mozog, fény és hőhatásnak van kitéve? Ugye azért nincs élet, mert már kialudt benne? Mi aludt ki? Az élet. A hold pedig megvan továbbra is, anyaga, alakja, mozgása, naphoz, a hőforráshoz való helyzete ugyanaz. Igen ám, de a víz s az életre alkalmas légnemű elemek kipusztultak s ezért nincs ott élet. De hát hova lett a víz, a levegő életre alkalmas elemei? Bizonyára az élők, az élet által felhasználtattak. A mi valami célra alkalmas s a mi ezen cél által felhasználtatik, más nem lehet, mint eszköz. Az eszköz pedig a cél, a célzatos dolgot meg nem teremtheti. Ugy az élő, mint a holt anyag azt bizonyítja, hogy ő csak az élet megnyilatkozhatása céljából van, eszköz gyanánt szerepel, mely alkalmas lévén mozgása által az egyedi, tehát megismerhető életre, az által fel is használtatik s élőknek csak addig látszik, míg élet van, élet nyilatkozik meg benne s holt, tehetetlen tömegnek tűnik fel csupán, mihelyt mozgása nem az élet forratióira használtatik fel. Az élet nagy kohójában a szükséges anyag felhasználás céljából a természet nagy raktárán készen áll, felhasználás után,

mint a műhelyből kikerülő salak félredobatik, a nagy mindenségben mint holttest elhelyeztetik. Miért holt az ilyen anyag, lehet-e holtta az, a mi önmagában, ab ovo élő volt? Nem lehet. Hacsak maga az anyag él, a lét csak az anyagból jönne elő, az élet soha ki nem aludhatnék belőle, az anyagon örök élet volna. Pedig az élet az anyagon kialszik, úgy az egyes, egyedi élet, mint idővel az anyag teljes felhasználása után az élet egyáltalán.

Miért nem lehet az u. n. szervetlen anyagból mechanikai vagy kémiai úton (a kémia a kis körben mozgó mechanika) szerves anyagot előhozni, a mi megtörténhetnék, ha maga az anyag hozná létre az életet, ő maga volna szerves, tehát életképes. Mit jelent az, hogy szervetlen? Azt hogy anyag! Az anyag önmagában szervetlen, azaz csak mechanikai (kémiai) s nem organikus működésre képes. Különböztetve szervetlennek is csak azért mondjuk, mivel szervesség is, étellel telített anyag is van. Hogy lehetne különben az anyag szervetlenné, azaz csak mechanikai hatásokra képtessé, ha eredetileg is nem szervetlen, absolute véve, se nem szerves, se nem szervetlen volna. Minden csak azzá lehet, a mi kezdetben volt. A szerves anyag szervetlenné, nem szervessé nem lehetne. Pedig van szervetlen anyag a szerves természet, az élő világ körében is. A kihalt égitestek anyaga pedig teljesen szervetlen, azaz élettelen, nem szerves anyag. Honnan van mindez? Onnan, hogy az anyag az élet számára csak eszközül, megnyilatkozási tériül szolgálván, mihelyt nem erre használtatik fel (vulgo az élet, a szervesség belőle kiköltözik) újra azzá lesz, a mi önmagában s eredetileg volt, pusztán anyaggá.

Vegyük szemügyre ezt a kérdést kissé közelebről. Tegyük fel, hogy a szervesség a szervetlenek egy magasabbrendű kombinációja, olyasvalami összetettsége, egymásba szövődése, egymásra hatása, hogy azt szervesnek szemléljük; mert utoljára is a szemlélet adja meg a dolgok mibenlétét. Elképzeljük, hogy valami, eddig ismeretlen úton és módon láthatatlan anyag önmagától meg-elevenedett, szerves alakzatokra, hatásokra képtessé, láthatóvá lett bizonyos összeszővődés folytán. Nos akkor, ha a szervesség a szervetlenek bizonyos magasabbrendű kombinációja, előhaladott fázisa, akkor absolute képzelhetetlen, tehát lehetetlen, hogy a fejlődés, a mely szervességre vezetett, visszavezessen a szervetlen állapotba; sőt inkább akkor, ha az irány az volt, hogy a fejlődés folytán szervetlenből szervessé lett, mindinkább szervessé, mind bonyolultabb összetételűvé kellett válnia annak. A szerves világban

tényleg a magasabbrendűségnek nagyobb összetettség, teljesebb szervesség felel meg, a fejlődés a jobb szervezkedés, szervezettebbé válás. Ha a fejlődés, az evolúció a szabály, hogy lehet a szervezből újra szervetlen, fejletlen¹. Ez érthetetlen lenne. De tegyük fel meg azt is, hogy a mint valami módon a szervetlen anyagból szerves lett, epén úgy ismét valami eddig ismeretlen után abból eltávozott. De hova távozott, hova lett a szevesség az anyagból? Ha minden csak az anyag, az élet forrása s benne van minden létnek az alapja, az élet mutatója, a szervesség hova lett az anyagból, ha kívülre nincs semmi, ha ő tölt be mindent? Átment egy másik anyagba. De hiszen minden anyagban önmagából s nem máshonnan jöve keletkezik szervesség, miután minden a mi anyag, egyforma s egyenlő törvényű. A szervessé lett anyagnak hát örökké szervesnek kellene maradni. Míg ellenben, ha úgy fogjuk fel a kérdést, hogy az anyag mindig szervetlen, helyesebben se nem szerves, se nem szervetlen, hanem egyszerűen anyag, az élet színtere, s benne, tehetetlensége segítségével lepott fel a formális lét, az élet, tehát az anyag csak hordozója, alakszerűvé tevője az életnek, akkor megérthetjük könnyen, hogy a szervezből hogy lesz újra szervetlen, illetve már nem szerves, az élőből pusztá anyag, tehetetlen holt tömeg. Tömeg? Hisz a tömeg látható, az anyag meg önmagában láthatatlan. Igen, de ez már szervetlen anyag vagyis a szerves lét köréből kilépett, az által felhasználás után félredobott anyag. Az élet, mely láthatóvá, levővé a forma, az anyag útján lesz, formális, tehát véges voltanal fogva kialszik végre az anyagon. Az egyesek, az élők halála jele az élet elmúltának általán. Az ily anyag, mely felhasználtatván az élet által ezernyi combinatiokra, félredobatik, éppen azért, mert járulékos természeténél fogva az élet útján a szerves lét körében láthatóvá, érzékelhetővé, egyvedivé vált, tehetetlenségénél fogva ezt az állapotát, helyzetet el nem vesztheti, megmarad láthatónak, érzékelhetőnek, mint már nem szerves, szervetlen, élettelen, de láthatóvá lett anyag is. Tehát a sorrendet, az egymásutánt tekintve, az élet szempontjából előbb volt az anyag szerves, mint szervetlen s nem fordítva. Élni, szervessé lenni akkor kezdett, mikor az élet benne megjelent, annak színteréül kezdett szerepelni. Szervessé lett az élet útján, szervetlené annak híjjan. A mechanika s chemia azért nem tud életet kihozni a szervetlenből, mert az már nincs benne. A láthatóság az anyagra nézve csak a szerves lét, a szemlélet körében van meg, mert mint nem a szerves ellentéte, tehát nem

a szerves lét szempontjából, nem mint szervetlen, hanem általán mint anyag láthatatlan. Lényegében, a jelen nélkül, tehát térén és időn, azaz a létkörén kívül tekintve, mint állag láthatatlan. Az, a mit látunk vagy szerves vagy már nem szerves, szervetlen anyag, az élet számára formát adó járulék. A hegy mellett völgyet látunk, a nagy mellett kicsinyt, élő mellett holtat, a szerves mellett szervetlent, de ellentétek nélkül, melyen az élet épül fel, semmit sem látunk, se völgyet, se hegyet, se nagyot, se kicsinyt, se élőt, se élettent, se szervet, se szervetlent önmagában. Ha minden csak völgy, csak nagy, csak szerves vagy csak szervetlen volna, ellentétek, különbségek nélkül egyik se volna. A szemlélő én az egyedek, a jelenségek útján alkotja meg mind e fogalmakat, mik a megismerés pszichikai tényei. Anyagot sose látunk, ilyet meg senki sem látott, csak egyedeket, tüneményeket, jelenségeket, szerves vagy már nem szerves valóságokat. Mi a szervetlen anyag? A szerves valóságok (egyedek) ellentéte, tehát maga is egyedek összessége. Hold, ásvány, meteor, szikla. Nem látunk, csak csillagokat, napot, holdat, egyes fákat, állatokat, embereket, egyes természeti tárgyakat, de se a fogalmakat, (szép, jó, kicsiny, nagy, hegy, völgy, szerves, szervetlen), se az állagot nem látjuk. Csak szemlélő és szemlélet van, tehát élő én és ennek fogalmai. A külvilág annyiban van, a mennyiben szemlélet s ennek alapján fogalom van. A miről nincs fogalmam, az nincs. Nekem nincs. Fogalmam pedig csak arról lehetvén, a mi szemléleti dolog, az előre nézve csak élők és már nem élők vannak, de a mi se nem élő, se már nem élő, az nincs. Ezért nincs tér, nincs idő, nincs anyag, nincs szellem, mint eszmeleti, azaz szemléleti tárgy, mert egymagában, különváltan egyik sem az, a mit mi életnek, lévőnek foghatnánk fel, azaz alakszrűnek, egyedinek, nagynak, kicsinynek, erősnek, gyengének, napnak, bolygónak, víznek, tűznek, szervesnek, szervetlennek.

Szólhatnék meg itt az eleven erőről, energiáról, mozgás-mennyiségről, melyek mind oda concludálnak, hogy a tehetetlen anyag nyílvánulásának oly meghatározásai, melyek az anyag tehetetlenségét bizonyítják, arra vezethetők vissza s az élet magyarázatául nem szolgálhatnak. Itt csak rövid egymásutánban reflektálok ezekre, mint az anyag életet ddm nem tudó tehetetlenségének bizonyítékaira.

Minthogy a mozgások függetlenek egymástól, az időegység alatti sebesség bármikor is ugyanaz lesz, mintha a test akkor

mozdult volna ki nyugalmából, azaz a sebesség az időtartammal arányosan növekszik. Másrészt a sebesség fordított viszonyban van a test tömegével. A hatás mennyisége tehát arányos a tömeg és sebesség szorzatával. Az erő tehát nem más az anyagra nézve, mint mozgásának és tömegének viszonya. Minél nagyobb tömeg (a tömeg nem egy a térfogattal) minél nagyobb sebességgel mozog, annál nagyobb hatásra képes, közönséges kifejezéssel, nagyobb erő képvisel. Ebből világos, hogy a mit mi erőnek nevezünk, miután anyag nincs erő nélkül s fordítva erő anyag nélkül, az anyag pedig önmagában tehetetlen, az az erő nem lehet más, mrnt az anyag mozgásának a többi mozgó testekre s reánk is gyakorolt hatása. A hő mozgás, a villanyosság mozgás, a fény mozgás s mint erőforrás egyik sem más, mint az egymástól független különböző tömegű és sebességű mozgások hatása. A tömeggel, tehát magával az anyaggal s annak tulajdonságával, tehetetlen mozgásával minden mechanikai s physikai jelenség megfejthető. A mire pedig az abszolút anyag nem képes, relatív hatásai sem lehetnek képesek, t. i. az élet létrehozására.

Nézzük tovább! A testek valósággal gyűjtői a mozgató hatásnak. Ez a felhalmozás csak a sűrűségtől vagyis az anyag mennyiségétől függ. Bizonyos alkalmas elővigyázati intézkedésekkel a testben felhalmozott villamosságot és hőt meg lehet tartani, ugyancsak a mozgató hatást is. Mit tesz ez? Azt, hogy maga az anyag bizonyos energiával bír. Mi lehet ez az energia, ha nem az, a miben hatásokra képes, vagyis a mozgás? Haladjunk itt Freycinet okoskodása nyomán. Két hasonló értelmű mozgásmennyiség erősíti, két ellenkező csökkenti egymást; két egyenlő, de ellentett értelmű mozgásmennyiség tehát nullával egyenlő végeredményt; tehát mozgáshiányt idézne elő. Ez azonban az algebrai eredmény összezavarása a physikaival. A matematikai semlegesítés és physikai között óriási, olyan különbség van, mint a logika és a valóság között; pedig maga a tudós int arra, hogy szigorú határvonalat kell vonni azok között az eszmék között, melyek a tiszta logikából és azok közt, melyek az anyagból vonhatók le. A mennyiségtan pedig az anyag logikája. Amaz elvont művelet, ez tényleges jelenség és az egyikről nem vonhatunk következtetést a másakra. A mozgásmennyiségek concret értéke mindig ugyanaz, akár mely irányban történjenek e mozgások és akár milyen algebrai jellel legyenek is ellátva.

Nézzük most, mi az az eleven erő? Nem más, mint az eleven hatékonyság, mely kifejezhető a tömeggel (anyaggal) s annak egyetlen

tulajdonságával, a mozgási tehetetlenséggel. A végzett munka, mely egyenlő az eleven erővel, egyenlő a tömeg és a sebesség négyzete szorzatának a felével. Tényleg tehát az eleven erő nem képvisel mást, mint a mozgásmennyiséget, a mozgás hatásainak felhalmozódását. Az anyag igen egyszerű, törvényei kevés számúak s ezek is egy tényre vezethetők vissza. A mi különbségeket észlelünk rajta, az relatív értékű, mint a hogy Freycinet találóan mondja, „mintha a dolgokkal szemben elfoglalt subjectiv álláspontunk hatással lenne realitásukra”. A mi ellentmondás eddig volt, például az ütközés, súrlódás, stb. alkalmával elveszettnek hitt erőre vagyis mozgásra vonatkozólag, az új thermodynamika kiegyenlítette. „Soha sincs veszteség”, csak a mozgás reánk gyakorolt hatása, mintegy alakja változhatik, néha megőrzi kezdeti alakját, máskor hőalakba megy át. De hogy is lehetne veszteség, mikor minden mechanikai jelenség, minden hatás kizárólag mozgás, mely nélkül anyag nem lehet, minélfogva a mozgás soha meg nem semmisülhet, meg nem szünhetik, míg anyag van?

Az egyetemes nehézkedés éppen úgy, mint a molecularis erők, egyszerűen a testek vagy az anyag részecskéi között levő távolságok függvényei. Két test között levő viszonyra nézve tehát a távolság, illetve a befutott út hossza a döntő. A meddig a távolság nem változik, az erők megtartják intenzitásukat. A hatásváltozás akkor áll elő, mikor a test a távolságot a másiktól megváltoztatja s bizonyos pályán tovahalad. A hőt a fizikai elméletek a rezgő mozgások közé számítják. Ebből a szempontból tekintve, a testek melege nem egyéb, mint részecskéi eleven erejének összege. „A mechanikának ez új szempontjai, a thermodynamikától felidézett általános felfogás, hogy a természet nagy erői között többé-kevésbé számokba foglalható, a hő és mozgás között pedig teljesen kiszámított egyenértékűség van, mindezek felkeltették annak a szükségérzetét, hogy más szélesebb értelmű kifejezést találjanak, mint a milyen az eleven erő. Ezért a matematikusok és fizikusok közmegegyezéssel elfogadták az energia szót. Ép úgy jelöli a hő, villamosság vagy chemiai rokonság formájában felraktározott hatékonyságot, mint a dinamikai eleven erő alakjában jelentkező hatásképeséget. A világ voltaképen egy roppant laboratórium, melyben az energia folytonos átalakulása megy végbe.”¹

Az energia kétféle formában jelentkezik, mint helyzeti és mint mozgási energia. De ez a kettő tulajdonképpen egy, mozgási

¹ Freycinet, i. m. 110—111. 1.

hatásképeség. A helyzeti vagy potentialis munkát adja a test súlyának és a magasságnak szorzata, tehát az nem más, mint esés, a mozgás megkezdése előtt meglevő hatásképeség, a mi az esés végén már végzett munkát képvisel. Minden testben tehát aktuális és potentialis energia van, melyek összege egyenlő a testből nyerhető összes energiával s az egyiknek növekedése a másiknak arányos csökkenésével jár, vagyis az energia egészében változatlan. Ez az energia megmaradásának elve. Ez az elv, mely különben is csak a mozgási tehetetlenségnek egy variánsa, ismét azt bizonyítja, hogy a test nem változtathatván meg az energiamennyiséget, hatásképesége változatlan vagyis a test maga, az anyag tehetetlen. És itt nem tudok egyetérteni Freycinet további kijelentésével, hogy az energia megmaradásának elvét nem szabad összezavarni a tehetetlenség törvényével, miután szerinte, ha az egyetemes vonzás az idők folyamán valamit csökkenne, az energia megmaradásának elvén csorba esnék, a tehetetlenség törvénye azonban érvényben maradna és a csökkenő erő hatása alatt létesült sebességek, ismét változatlanok lennének. Ez a conclusio szerintem ellentétben van a praemissákkal. Ugy az eleven erő, mint maga a vonzás egyetemes törvénye is egyszerűen a mozgásnak bizonyos szempontból vett hatásai, illetve mindegyik egyszerűen mozgás bizonyos, más-más szempontból tekintve s az erő maga is csak az a hatás, melyet a mozgás a többi testekre s reánk gyakorol. A mozgás és a tömeg, mely ismét nem egyéb, mint az egyes mozgások összessége, megadják az összes mechanikai tümenymények, törvények alapját. Különben is az energiacsökkenés hypothetikus, attól feltételezett, hogy a vonzás az idők folyamán csökkenne. Csakhogy a mozgás nem csökken, aktualiter vagy potentialiter, mint sebesség, hő stb. egészében megmarad s így az eleven erő sem csökkenhet, mert ha a helyzeti változik, arányosan változik vele a mozgási. De pár sorral odébb maga Freycinet jelenti ki, hogy a világegyetemben az energia állandó, miután a természeti erők függetlenek az időtől. Igen, mert az erők csak a mozgás relatív hatásai, megnyilatkozásai s az idő sem más tulajdonképpen, mint az anyag mozgása, minthogy idő különben nincs, csak annyiban, a mennyiben anyag van és pedig folytonos mozgásban levő anyag a mozgás minden egyes mozzanata pedig, az egymásutániság, a lefolyás, a megtörténés szempontjából az időbeliség hatását eredményezi. Tehát maga a mozgás, az egymást állandóan követő mozzanatok egymásutánisága teremti az időt, létesíti, kelti fel az

idő fogalmát, a mit fentebb úgy fejeztünk ki, hogy idő csak az anyagban, az anyag útján van, mert különben az, minek sem kezdete, sem vége nincs, a végtelen reánk nézve absolute nincs s a minek egymásutánisága nincs, az nem idő. Az egymásutániság pedig az anyag mozgásában van, tehát csak benne és csak ennyiben van idő. De csak ennyiben, az anyag révén s az anyag szempontjából van tér is, t. i. csak annyiban, a mennyiben az anyag mozgó részei egymásmellettek, s ez az egymásmellettség reánk a távolság, a tér hatását eredményezi, eredményezi tehát azt, a mit kiterjedtségnek nevezünk. De ez a kiterjedtség ismét nem lehetne, ha az anyag nem volna örökös mozgásban, mert a kiterjedtség, mint állapot nem lehet más, mint a kiterjedés vagyis bizonyos működési folyamat eredménye, a kiterjedés pedig az anyag részszerű voltát, s ezen részeinek mozgását tételezi fel. Tér is hát csak annyiban van, a mennyiben mozgó anyag van, s ezen mozgó részek egymástól elkülöníthetők, külön szemlélhetek, mert különben, ha az anyag végtelen mozdulatlanságban helyezkednék el, hogy szólhatnánk térről ott, hol kezdet és vég, kiindulási és végződési pont nincs, a minek részei, tehát méretei nincsenek.

Érdekesek a tér és időre vonatkozólag Palágyi Menyhért megfigyelései és nézetei.¹ Szerinte az anyag és erő tanának, sőt egyáltalán természetfölfogásunknak világossága a tér és idő elméletének világosságától függ. Ez annyiban tényleg igaz is, hogy a tér és idő helyes szempontból való fölfogása a tünemények s így közvetve az egész való világ megértéséhez múlhatatlanul szükséges. Ő a tér fogalmát az időpont fogalmából vezeti le s a tér nem más, mint a részeknek egyidejűleg, ugyanazon időpontokban létezése. S ez nem volna lehető, ha az anyag nem részekből állana, a részek állandó mozgása mellett. A mostan, vagyis az időpont (a mozgás egy momentuma) segítségével foglaljuk egybe a térpontok sokaságát egy mérhetetlen térbirodalommá. A mostan nélkül nincs tér, nincs a tér fogalma. A mostan van jelen a tér minden pontján s az nem más, mint gondolati egysége a tér minden pontjának s a tér nem egyéb, mint érzéki feltárulása, számtalan változatban való megjelenése ugyanazon időpontnak.

De a mint a tér fogalma meg nem alkotható az időpont fogalma nélkül, úgy az időfolyam fogalma nem jöhet létre az itten, vagyis a térpont fogalma nélkül. A térpont tehát azt a szolgálatot

¹ Palágyi M.: Az ismerettan új alapvetése.

teszi az emberi elmének, hogy segítségével foglaljuk egybe az idő egész folyamát. Minden térponton egy neki megfelelő idővonal megy keresztül. Tehát minden örökké folyik, változik és semmi sem marad egy pillanatra sem olyan, a milyen volt.

Ezzel a feltevessel kapcsolatosan azt állítja szerző, hogy a testek akár mozgásban, akár nyugalomban vannak a szemlélet szempontjából, a képek egész sorozatát költik fel lelkemben s hogy a nyugvó testek is folytonos megújódással rajzolódnak lelkünkbe, de nem tudom mindig észrevenni eszméletemben, mert a képek nemcsak oly gyorsan következnek egymásra, de oly nagyon hasonlók is egymáshoz, hogy képtelen vagyok, azokat megrögzítvén, egymástól megkülönböztetni. A néző nem veszi észre azt a megújódását a képnek, melyet a nyugvó test benne kelt, hanem egyetlen képnek látja azt, a mi tulajdonképpen a képek gyorsan egymásba olvadó sorozata. A sorozat utolsó képe teljesen elfödi előlünk az összes előző emlékképeket, úgy hogy az egész sorozat egy kép benyomását ébreszti. Tehát nem tekinthetjük a nyugvást a testek valamely tökéletesen tétlen állapotának; folytonos megújulást látunk a nyugvásban, folyamatként, történetként fogjuk fel.

Az érzéki vagyis testi megjelenés fogalmát tehát két fogalomra bonthatjuk fel, megkülönböztetvén a testek pusztán térbeli megjelenését pusztán időbeli megjelenésüktől. Ha most már a testet úgy tekintjük, mint egy határozott időpontban létezőt és minden részecskéjét, mint ebben az időpontban jelenlevőt, akkor a testet térfoglalónak, vagyis *táru lónak* mondjuk. Az idő folyamán pedig a testek folytonosan újból táru lnak elénk, el- és elötúnnek. Minden test tért foglal (táru l), mert részei egyidejűek, de egyszersmind folyton más térben táru l fel, vagyis folytonosan tűnik. „*A testek tehát táru lva tűnő jelenségek.*”¹

Az itt idézett meghatározások s nézetek teljesen megegyeznek az anyagi világra elmondott nézeteinkkel. A tehetetlen anyag, mint az észrevevés, a megismerés, tehát az élet eszköze semmiféle változásokat elő nem idéz, csak helyet ad a változásoknak az által, hogy folytonos mozgásban van, melyet tehetetlenségénél fogva nyugalmvá nem változtathat. A mi pedig megállapodni, megnyugodni egy percre sem tud, egyéni életeknek s így magának az életnek sem lehet forrása, mely éppen egyedi voltánál fogva kezdődik és megszűnik. Az élet, mint mozgás, hogy vehetné eredetét olyanból vagy olyannak részei-

¹ L. Palágyi i. m.

ből, mely örökös mozgásban lévén, kezdeti mozgásnak oka nem lehet; az elkülönzéseknek, különbözőségeknél, egyedi mozgásoknak, tehát egyedeknek, a letteknek forrásául nem szolgálhat az, a mely cselekvésre, azaz létesítő, megindító működésre állandó mozgásánál fogva képtelen. A létel, a levés valamivé válást, olyanná létesülést jelent, a mi nem volt eddig. Az élet mozgás lévén, létesített mozgását, mozgássá vált állapotát hogyan vehetné olyantól, mely ily kezdeti mozgásoknak helyt nem adhat. De igen is éppen örökös mozgásánál fogva eszköze lehet az életnek. Benne és az ő közbenjöttével egyéni mozgások, különböző mozgással bíró egyedek létrejöhetnek úgy, hogy valamely rajta kívül levő ok az anyag részeinek mozgását határoltá, más mozgástól megkülönböztetetté, s egyedivé teszi, az ilyen meghatározott mozgás az egyedre nézve kezdeti mozgás, életének kezdete lehet. Vagyis pusztán mechanikai hatásokra képes, azaz anyagi mozgás mellett nemcsak halál, de születés sem volna, mert egyedi alakulatok egyáltalán nem keletkezhetnének s meg nem szűnhetnének. Forma, a mi az egyedi lét feltétele, önálló s a többitől megkülönböztethető mozgással, tisztán mechanikai, tehát egyszerű és változatlan mozgás körében létre nem jöhet, s a mozgás, melyben az egyedi élet lefolyik, elkülönültté csak valamely külső ok reáhatása mellett válhatik, az egyenemű és tehetetlen anyag ilyen megkülönböztetéseket, külön léttel bíró alakulatokat nem eredményezhet.

Egyenemű hatások csak egyenemű eredményeket létesíthetnek. A mozgás csak mozgást eredményezhet, a mely mozgás azonban az élő lényekre, az egyedi mozgásokat feltüntető érzéki valóságokra a helyzetnek megfelelően hő, meleg, fény, esés, vonzás stb. alakjában jelentkezhetik. Nem az anyagban vannak hát meg ezek a különbségek, mint tulajdonságok (fény, meleg, vonzás stb.) mert azok mind a mozgás fogalma alá vonhatók, abban fejezhető ki, hanem a különbözőségeket feltáró, elkülönített s így különböztetésre képes egyedekre nézve jelentkeznek csupán különböző hatásokként szerveik különbözősége következtében; úgy látjuk, halljuk, ízleljük ezeket a mozgásokat, mintha azok fény, hang, szín, íz volnának. Vagyis a különbség nem az anyagban, bennünk van. De nem is lehet másként. Ha a hő, fény, vonzás, íz, szín az anyagból, mint annak bennrejlő tulajdonságai jelentkeznének s nem csupán mi éreznénk ilyenek gyanánt ezeket, hanem a hatás különbsége a hatóanyagból származna, akkor nem volnának különböző összetételű, képességű szerveink, akkor az élő testnek

egy egyszerű sík lapnak kellene lennie, melyre ezek az önmagukban különböző hatások mintegy lerajzoltatnának s ugyanazon szervünkkel tudnánk látni, hallani, Ízlelni, a szerint, a mint a fény, meleg stb. hatással volna reánk; azaz szerv nem is volna, hanem egy valamiféle alakú test, mely hatások befogadására képes. S ekkor állandóan és folytonosan éreznék az összes hatásokat, melyeknek testünk állandóan ki volna téve s mindenki, ember, állat, növény azt egyformán és egyformának érezné. Akkor nem volna siket, vak, izlési, tapintási érzéketlenségben szenvedő, nem volna vakondok, siketfajd, sím metrikus és nem simmetrikus állat, *nem volna egyáltalán különbség a lények között szervezetenleg*, ha a természeti hatásokat szervek nélkül az anyag maga saját tulajdonságai útján elvégezhetné. Az egyedi, faji, nemi, stb. különbségeket, növény, állatvilág között a változatokat eltéréseket éppen a szervek különbsége vagy különböző szerkezete okozza, melynek következtében az egyed a hatások különböző módon vagy mértékben befogadására képes. Hogy vannak szervek, s azokkal éreznünk, bizonyítja, hogy kell is lenni azoknak s csak azok útján éreznünk vagyis hogy csak azért vannak érzéseink, csak azért fogjuk fel az egynemű hatásokat, (a mozgást) különbözőeknek. mert érzékeink különbözők. Az érzés bennünk van, szerveink útján s a hatás, melyet észreveszünk, nem kívülről esetről-esetre belénk áthelyezett, hanem szerveink által ilyenek gyanánt befogadott hatás. Reánk nézve csak oly hatás van, a melyet szervünk befogadni képes és akar. A vakra nézve ugyanaz a mozgás, melyet én fénynek érzékelek, nincs meg, ő csak a mozgást, pl., mint hangot érzékelheti; ha behunyor szememet, semmit se látok a fényből, pedig másik, kinek szeme nyitva van és ép, látja. Hát éjjel, mikor a nap, a fényforrás nem ragyog az égen? Ekkor nem látunk, ha nyitva is szemünk s akarunk látni. Miért nem látunk hát, ha a fény csak érzékeinkben van? Azért, mert az a mozgás, melyet a napsugarak, mint rezgő mozgások idéznek elő, nem hat látó szervünkre. A látás, hallás, nem gondolati, hanem érzéki tünemény, melyet ennél fogva nem érzékelhetünk, ha azt a bizonyos sebességű mozgást, mely a nap anyagrészeinek mozgása, szervünk be nem fogadhatja s fényhatásként nem érzékelheti. Anyag nélkül nincs egyén, nincs tehát érzékelés, de magát az érzést nem az anyag bizonyos ilyennemű tulajdonsága kelti fel bennünk, hanem az örökös mozgásban levő anyag mozgását szervünk hallás, látás alakjában veszi fel s ennek megfelelőleg idegzi

be. Ha setétben nem látunk, ez onnan van, mert látó idegünk nem fogad be oly rezgéseket, mozgásokat, melyek önmagukban egyszerű mozgások ugyan, de a melyeket szervünk fény alakjában fog fel s továbbit az agynak és értelemnek.

De ez nem is lehet másként, mert ha tényleg a fényhatás magában az anyagban volna (pl. a napban), mint bizonyos hatású anyag szerepelvén, más hatásoknak sem maga kitéve nem lehetne, sem más hatásokat elő nem idézhetne azon egyszerű elvnel fogva, hogy egy és ugyanazon helyen két vagy több test nem lehet. Már pedig ha bizonyos anyag csak bizonyos tulajdonsággal, pl. fényhatással bírna, az egészében ilyen lenne s ott más test, mely más tulajdonsággal (pl. vonzási képességgel) bírna, egyszerre nem lehetne. Bizonyos tulajdonság bírása egyediséget feltételez, tehát egyedenként külön-külön kellene a testeknek bizonyos tulajdonságokkal bírni, melyek bizonyos hatást idéznek elő s így közös törvények, ha a testek különböző tulajdonságaik volnának, nem lehetnének, mert még ha egy-egy test bizonyos hatást előidézni tudó képessége mellett (pl. fényhatása mellett) más tulajdonságokat érvényesülni engedne is (pl. a vonzást), az egyes természeti törvények szabadon s egyetemesen nem érvényesülhetnének, mert a különböző tulajdonságok, mint hatásképességek az egyes testeken az általános törvény érvényesülését módosítanák. Mig ha csak az örökös mozgást tekintjük az egyes tünemények eszköze gyanánt (eszköz, mert csak az élet számára s ennek szempontjából van tünemény) s az érzékszervek az okai az ugyanazon mozgás által előidézelt különböző hatásoknak, ugy az érzéseket és képzeteket egyöntetűen és természettan! alapon magyarázhatjuk, valamint az egyes természeti törvényeket közös alapra vezethetjük vissza. Mikor a kísérleti fizika jobban ki lesz fejlesztve, rá fogunk jönni, hogy valamennyi tünemény, tartozzék bár a nehézkedés, vagy a rugalmasság, vagy a vonzódás, vagy a mágnesség avagy az elektromosság körébe, nem egyéb, mint ugyanegy affekció más és más oldala. De az ismert tünemények közt, melyeket ez okok valamelyikére vonatkoztatunk, hány közbeeső tüneményt kell még találnunk, hogy a kapcsolatot megalkothassuk és az azonosságot kimutathassuk (Diderot 45 aforizma).¹ Ha most már a természeti jelenségek közti különbségek oka nem önmagukban, hanem az egyéneken s azok szerveiben keresendő, az élet nem lévén egyéb, mint érzések s észrevevések állandó láncolata s

¹ Alexander: Diderot. Új Magyar Szemle 1900 jun. 430. 1.

azoknak megfelelő cselekvőség vagy magatartás, tehát különbözőség és kiegészülés, az élet forrása az anyagban nem lehet, mely egynemű, változatlan, törvényszerű, mely kifejezések mind a tehetlenségnek más és más szempontból való meghatározásai s mely szerint minden, a mi változás, különbözőség, hatékonyság, összetettség látszik az anyagon, csak az élő által s ő érte van meg, az élet a változandóság állandó folyamata lévén. Minden jelenség összetett, mert élő lény az élet szempontjából tekinti, különben pedig a tisztán anyagi jelenségek nagyon is egyszerűek: mert egyneműek, egyfélék, azonosak. A mi él, az összetett, mert különbségtétel, tehát egyediség csak ott lehet, a hol nem egyneműség, de összetettség van. Itt keletkezhetnek hatások, módosulások, változások, miután két különemű, de egyesített tényező egymással igen sokféle helyzetben lehet s így sok változásra képes.

Nézzük most, hogy ha az élő lények az anyag teremtményei volnának, észlelés és megismerés egyáltalán lehető volna-e?

A testeket mi a szemlélet szempontjából hármass méretben (dimenzio) észleljük. Minden test tért foglal el, tárul, mert részei egyidejűek, de egyszersmind folyton más térben tárul fel vagyis folytonosan tűnik. Minden egyes térponton tehát szakadatlanul egy idővonal vonuí keresztül s viszont a tér az egyidejűség eredménye. Szóval tér és idő csupán az anyagban s a lét szempontjából van. Vájjon, ha csak anyag volna, ez az idő és tér egybekapcsolása s a méretek felfogása lehetséges volna-e? Méretet felfogni annyit tesz, mint a pontok sokaságát egybefoglalni. Már pedig a ki sokaságokat egységbe foglal össze, az ítél, tehát észműveletet végez, ítélni annyi, mint a különbözőkben a hasonlóságot vagy a hasonlókban a különbséget észlelni; más szóval a különösben az általánost s az általánosban a különöst felismerni. Lehetséges-e az anyagra ez az ítélet, ez az összefoglalás? A világtérét úgy fogtuk fel az időpont alapján, hogy két tetszőleges pontjának távolsága nem változhatik. Ezt a jellemét a világtérnek abszolút merevségnek mondhatjuk, mely, mint az időfolyamnak alaptulajdonsága fejezhető ki. A térnek abszolút merevsége nem jelent egyebet, mint azt, hogy a térnek minden egyes pontján az idővonalak párhuzamosan s állandóan egy irányban folynak. A tér ennél fogva nem más, mint az időpontok egyidejűsége, az idő pedig a mozgó anyagi pontoknak különböző idővonalba esése. Ennek megfelelőleg a nyugvás az anyagi pontoknak, a különböző emléktereknek mindig azonos pontjain feltűnése, a mozgás ellenben a különböző tereknek nem

megfelelő pontjain, folyton más és más idővonal mentén való tűnés. Vagyis a végtelen sok párhuzamos idővonalat egyetlen időtengelylyel helyettesítve, a nyugvás az általános időtengely mentén, a mozgás ellenben saját külön idővonal irányában való tűnés. Ezen saját idővonal az általános időtengelylyel egy szöveget zár be, melynek nagyságától függ a mozgás gyorsasága. Ha már most ez a szög = 0, az illető anyagi pont nyugvónak tekintetik. Tehát nyugvás és mozgás azonos s csak a szemlélet szempontjából szerepel külön. A nyugvás ily módon mint a mozgás egy esete tűnik fel előttünk s mozgás és nyugvás egyenlőképpen tűnési folyamat. No most már, ha nyugvás nincs az anyagban, csupán a szemlélet szempontjából s az anyag az egyes anyagi pontoknak folytonos tovatűnése, származhatik-e a szemlélet s a nyugvás képzelete az anyagból, mely folytonos mozgásban lévén, legfeljebb csak a mozgás képzetét létesíthetné. Nyugalom tehát nem lehetne az anyagra nézve a valóság szempontjából, lényegileg. Visszont pedig a szemlélet szempontjából reá nézve mozgás nem léteznék. Lássuk, miért! A világtérnek mindenik pontja nem egyéb, mint az időfolyamnak egybefoglalása s az, a mit mi egy térpont képében felfogunk, tulajdonképpen sok emlék pontoknak sorozata, melyet egy egyenes vonal segítségével tehetünk szemlélhetővé. Vagyis az időfolyam egy méretű. Minden térponton pedig egy-egy idővonal mentén keresztül, a tér mindegyik pontja az egész időfolyamot jelképezi. Miután ily módon két pont minden emléktéren keresztül egymástól egyenlő távolságra marad, az idővonalak egymással párhuzamosak. A pontoknak eme sorozatát azért vagyunk képesek egybefoglalni, mert a pontsornak oly helyzetet adhatunk a szemléletben, hogy az egy pontnak tűnik fel. Ezen művelet tehát nem pusztán érzéki, de főként észbeli művelet, mert elménk az, mely a pontok sokaságát az érzéki világban, hol méretekkal és irányokkal tájékozódunk, egységbe foglalja. Ha most már valamely lény csupán egy méret, pl. x vonal irányában szemlélhetne, részére, vagyis a pusztán egy méretben eszmélő lény számára a mindenség egyetlen pontból állana, annak egész tárgyi világa egy térpontra szorítkoznék. Mert ha az ilyen lény mozoghatna is az x egyenes mentén, s mindig más és más pontját az egyenesnek fogná fel, még sem juthatna soha olyan helyzetbe, hogy az x egyenesnek két pontját egyidejűleg szemlélhessen, tehát az a tudat sem támadhatna benne, hogy az az x egyenes pontoknak rendszere. Egyszerre mindig csak egy pontnak látva a világot, csak az a tudat támadhatna

benne, hogy az egész világ egy pont. Ugyanígy a két méretben eszmélő lény a világot egyetlen egyenesnek foghatná fel s síkokról és testekről semmi fogalma nem lehetne. De az ilyen lénynek tulajdonképpen nem is volna eszmélete, mert még ezt a reá nézve létező egyenes vonalat sem tudná egyenes vonal gyanánt felfogni, mert ezt csak oly lény foghatja fel, a ki képes azt a pontsört úgy forgatni, hogy az egyetlen ponttá legyen. De erről a két méretben eszmélő lénynek semmi képzete nem lehet, mert mindig csak egy pontsör tárulván fel előtte, nem lehetne arról tudomása, hogy ez a pontsör bizonyos nézletben egy ponttá lehet. Ugyanez áll az agyméretben eszmélhetőre is. *Tehát valamely lény csak úgy lehet tudatos, ha legalább három méretben képes eszmélni.* S erre az anyag nem lehet képes. Az anyag apró részekből állván, minden egyes anyagi pontnak egy-egy idővonal felel meg, mely reá nézve csak a pont szemléletét adhatná. Minden egyes anyagi pont törvényszerűleg egy bizonyos vonalban haladván, tűnván tova, a hatás, mely benne szemléletet kelthetne, csak a pont szemlélete lehetne. Egy adott pillanatban egy anyagi pont csak egy irányban tűnhetik tova, tehát szemlélete s így tudata folytonosan csak egy pont volna. Ennélfogva abból, hogy a testeket három méretben szemlélhetjük, tehát hogy egyáltalán szemlélhetünk, az következtethető, hogy az élő és szemlélő lények három méretben eszmélők, a mely eszmélet így nem lehet csak egyméretben eszmélni képes, tehát egyáltalán eszmélni nem tudó anyag eszmélete, azaz, hogy az öntudat és ismeret (szemlélet) forrása pusztán az anyag nem lehet. *Ily módon megbizonyosodhatunk a felől, hogy a világtér több-méretűsége nemcsak érzékeink, hanem egyszersmind elménk természetében gyökerezik.* Egy logikai ítélet megalkotásához több logikai ítélet szükséges, éppen úgy, mint a hogy egy méret fogalmához csak a több méretben eszmélő lény juthat.”¹ De vajjon a három dimensio abszolút, érzékeinktől független valami-e? Nem lehetne-e ennek természeti alapját saját természetünkben keresni?! Nem szerünk három méretű-e s ezért három méretű a látható világ s ezért nem tudunk négy dimenziós tért elképzelni? Miért volna a valóság éppen három méretű, holott a testek kiterjedése minden irányban egyaránt tapasztalható? Bizonyára saját felfogó műszerünk sajátos voltában kell keresnünk a három méretű felfogás, a három méretű térben való elhelyeződés, elképzelés subjectív jelenségeinek az

¹ Palágyi M. i. m. nyomán.

okát. A valóság semmi hármasságot nem mutat, éppen úgy, a hogy számokat sem mutat, azt is csak mi olvassuk bele a valóságba. Pedig a mennyiségtan reánk nézve a legfeltétlenebb bizonyossága tudás, megczáfolhatatlan igazság. A hármasság dimenziója is az egész geometria maga elvontságában és tisztaságában csak bennünk, elménkben létezik. A valóság teste nem is egyforma kiterjedésű, kitöltött testek; csak hézagos, ritka anyagrészecskék, melyek folytonos mozgásukkal az eszköz szerepét töltve be, lehetővé teszik az egyedi létet, így az eszmélést, szemléletet, a megismerést, mint a vizsgálódás, gondolkodás szabályozója, tudásunknak formákhoz kötése, formákba szorítása által ismeretivé, tapasztalativá tevője. Csupán mechanikai kényszerűséggel mozgó terei az életnyilvánulásoknak, melyek cselja az ismeret, mely tapasztalaton épülve fel, az elme, a szellem diadalát munkálja s a tudás fáját erősíti. Az anyagból indulunk ki s a szellem világába emelkedünk, mint a Jákob lajtorjája. „A gondolkodás olyan, mint egy óriási fa, melynek gyökere mélyen a földben van, míg koronája az égbe nyúlik”, mondja találó költőiséggel Alexander.¹

Összegezzük most röviden az anyagról elmondottakat. Az anyag tehetetlen, tehetetlensége örökös mozgásának megváltoztathatatlanóságában áll. A mozgás az anyag részekből állásának következménye vagyis annak, hogy rajta keresztül tünemények, jelenségek játszódhassanak le, azaz formális, tehát észrevehető, mert a másiktól megkülönböztethető, elkülönült létezés lehessen. Az anyag ennél fogva minden behatásnak helytadó, a formális létre alkalmas, azt kifejezésre jutni engedő, a jelenségekből felépült látható világ létrejöhetésére eszközül szolgáló tehetetlen állomány, mely örökös mozgásával a tér és időbeli létezhetőnek, azaz az egyedi létnek, annak, a mi van, az elkülöníthető s így észrevehető valóságoknak színtere, közvetítője, eszközlője. Arra való csupán, hogy mozgása, egyneműsége által teret adhasson minden változásnak, létesülésnek és egyedi megsemmisülésnek vagyis a fejlődésnek, tökéletesedésnek, mely az élő lények, az egyedek egymásra hatásának összeredménye. Az anyag ennél fogva önmagában láthatatlan is; láthatóvá, érzékelhetővé s így felfoghatóvá csak az élet, azaz az egyedek, formális létezők útján, azokkal kapcsolatban lesz, mint azoknak alakivá, egyedivé tevője, minden behatásnak engedő passiv magatartása útján. Ha az anyag önmagában, qua anyag látható volna s nem

¹ Alexander: Diderot. Új Magyar Szemle. 1900. jun. 934. 1.

csak mint az élet, a lét közvetítője, akkor az életről nem a jelenségek útján szerezhetnénk tudomást, hanem közvetlen az ő szemlélete által, azaz ő maga volna az, a mi reánk nézve van s nem az egyes egyedek, mely esetben egyéni, alakszerű élet nem volna, mert valami vagy csak formaliter, vagy csak forma nélkül, mindentől feltételezetlenül létezhetik. De ekkor mi sem volnánk azok, a mik tényleg vagyunk, formális, azaz egyedileg létezők, mert csak egy létegzetűek vehetnek egymásról tudomást s mi a formátlan létről tudomással bírhatván, magunknak is nem formaliter, de essentialiter lehetne csupán léteznünk. Ez pedig nem igaz, mert másnak nem is tudjuk képzelni a léteit, azt, a mi van, mint alakszerűnek, s a mi elképzelhetetlen, az — legalább is reánk nézve — lehetetlen, s így nincs is, nincs pedig az észrehevés, érzékelés, megismerés szempontjából. Lehet, hogy nem az van, a mit mi valónak, egyedül létezőnek tartunk és ismerünk; nem a formális lét az igazi, a valódi, a tulajdonképpeni abszolút lét, hanem éppen a formátlan, feltétlen, formáktól mentes állag az, a mi valódi, feltétlen létezéssel bír, de addig, míg mi magunk is formális létezők vagyunk, a kik ennél fogva csak formaliter létezőkkel jöhetünk érintkezésbe, viszonylatokba, tehát csak ilyenekről szerezhetünk tudomást, csupán a formális lét, az egyed, az alakilag megkülönböztethető van, létezik reánk nézve, ezt ismerhetjük meg, állapíthatjuk meg sajátságait, a melyek alatt éppen az elkülöníthetést, megkülönböztethetőséget, alaki eltérést értjük; mindent, a mit ismerünk, forma útján, bizonyos formában ismertünk meg; mindent, a mit képzelünk, csak bizonyos formában képzelhetünk el, legyen bár képzeletünk a legmerészebb, legbizarrabb, elménk a legmélyebben járó, a legmagasabbra eszmélni, felemelkedni tudó; legyünk költők vagy tudósok, tudatlanok vagy bölcsek, materialisták vagy spiritualisták, műveitek vagy szűk látkörűek, vallásunk, bölcseletünk, tudományunk, elmélkedésünk, mindennapi életünk, családi, társadalmi vonatkozásaink mind bizonyos formák között mozgó, a formáktól megszabadulni nem tudók, bár sokszor attól menekülni törekvők. Vegyük csak a legmagasabb, legmagasabb, a mi életünktől legjobban elvonható, elkülöníthető fogalmat, az Isten-ség fogalmát, kiből, kinek tökéletességéből vezette le Descartes a maga eszményi bölcseletét, szerényen a gondolkodó én tökéletlenségéből indulva ki.

Eltekintve attól, hogy őt a régiek, de ma is sokan bizonyos meghatározott formában (szörnyeteg, állat, ember stb.) képelték

s képzelik, a legemelkedettebb, legtisztultabb istenfogalom sem tud megszabadulni a formától, mert épen akkor, mikor őt a formális lét felé akarjuk eszméletünkben emelni s mint nem alaki, de éppen lényegi létezőnek igyekszünk képzelni s meghatározni: a forma, az alak lebeg előttünk, melylyel szemben ki akarjuk emelni az ő alakra nem utalt voltát. De megtudjuk-e vájjon, bármily emelkedett lélekkel is ezt a nem alaki mibenlétet határozni vagy csak képzelni is s ily irányú képzelünk, meghatározásunk nem csupán a forma egyszerű tagadása-e, azaz positive megtudjuk-e határozni az Isten miségét, mint formátlan létezőt, nemcsak negative tudjuk-e ezt megtenni? Nem azt mondjuk-e s tudjuk mondani csupán, hogy nincs neki teste, azaz formája, végtelen, azaz se kezdete, se elvégződése, tehát nem változandó, nem múlandó, nem tűnő, láthatatlan vagyis egyszóval nem alaki létező; de hogy milyen hát s mi hát, azt senki soha megmondani, de elképzelni sem tudja, épen úgy, mint az anyagot sem, csak következtetni tud reá, vagy óhajtvá sejtí. Vagy mikor azt mondjuk, hogy ilyen és ilyen tulajdonságokkal bír, nem épen a formális létezés körében képzeljük-e el ez által, a tulajdonság a forma sajátása lévén. Ha azt mondjuk, tehát positiv formában akarjuk körülírni, hogy mindenható, mindenütt jelenvaló, mindentudó; legfőbb bölcsesség, örökkévaló, legtökéletesebb valóság, egyenesen s tisztán a formális lét s annak tulajdonságai alapján, elvonás útján határozzuk meg. Mindentudó, azaz minden egyest tud, mindenütt jelenvaló, tehát itt is, ott is jelen van, mindenható, ezt és azt megtenni képes; tökéletes, ez és ez a tulajdonság mint a tökéletesség ismérvei, mind megvannak benne stb. Nemcsak az állatvilág körében keresi önmagát, viszonyítja, hasonlítja az állatot önmagához (mert nem fordítva van ám a dolog tényleg), nemcsak emberszabású majmok vannak, de a positiv istenfogalom, az ő képzeleti valósága emberszabású istenfogalom, emberi valóság. Vagyis ily szempontból nézve, tényleg az ember teremti az ő Istenét a maga képére és hasonlatosságára, azaz önléte köréből őt kihelyezni, attól különválva elképzelni, miségét meghatározni nem tudja, pedig bizonyára másmilyen valóság, mint a mi létünk s az általunk megismerhető s elképzelhető létösszesség; mint a hogy az anyag is más, nem az, a mit érzékelünk s a milyennek érzékelni tudjuk. Ha kilépünk a lét köréből, a világ tényleges jelenségeinek és e jelenségek tényleges kapcsolatának szemléletköréből, ha végokat vagy okokat, lényeket, állagot keresünk s a lényeket nem magunkban s a tényekben, az általunk

gondolati egységbe foglaltukban keressük, akár anyagról, akár szellemről vagy Istenről legyen szó, egyformán határozatlanokká, problematikusakká, hypothetikusakká lesznek állításaink s meghatározásaink. Ebből azt az igazságot vonhatjuk le, hogy: Ha valamit valamely vonatkozásban, kapcsolatban igaznak ismerünk fel, rögtön ne általánosítsuk, különösen ne magasabbrendű, összetettebb jelenségkörben, milyen pl. az ember és társadalma. Mindent megtudni nem lehet, pláne egyszerre nem s jó, hogy nem lehet. Mert ha nem így volna, hol volna, hogy lehetne akkor fejlődés, ismeret, tudomány; hol találna az ész működési teret, az értelem mit láthatna be akkor, ha nem folytonos kereséssel, lassú, nehéz munkával ismerhetné meg lépérlépésre az élet titkait, a természet mélységes rejtelseit, hogy emelkedhetnék mindig és mindig magasabbra, ha örök eszménye, a tökéletes istenség egy általunk megismerhető valóság volna s nem egy tökéletesedésünket folytonosan elősegítő s folytonos tökéletesedésünkkel maga is mindig tökéletesebbé váló, tehát soha utói nem érhető fogalom, örökké új, örökké tökéletesebb eszmény, mely az ő általa tökéletesbülő emberiség fejlődésével maga is folyton tökéletesbül, tisztul, magasztosul, mint eszme, mint az emberszeretet bölcsőjéhez elvezérlő égi fény. Valóban az emberiség az Isten fogalma nélkül törpe, műveletlen, fejlődésképtelen tömeg maradt volna, vegetatív életet élő, feltűnő és alámerülő jelenségcsoport történet nélkül. Ez volt az a tündöklő szivárvány, mely nemünket, mint a mesebeli gyermeket mind tovább, tovább csábítja, a cél felé futásra ösztönzi, tisztább légkörbe, magasabb tájak fölé emeli, a kiskorú gyermeket, a primitív emberi nemet mind önállóbbá, érettkorubbá, a környezettől függetlenebbé teszi; ez a soha meg nem szűnő, el nem érhető ideál, életnek, öröklétnek, mert fejlődésnek, tökéletesedésnek örök forrása. Ha Istent s az anyagot lényegileg megismerhetnénk, mit adna át egyik kor a másiknak örökül, a mely ezt újabb munkára, ismeretekre, tettekre, tehát életre serkentené, ha már kutatni, megismerni való nem volna számára? Vájjon a világ, a természet nem halottak mezeje, élőhalottak siralomvölgye lenne-e? Ha már nem lehetne haladás, ha ennél fogva nem volna küzdés, erők összemérése, újabb ismeret, újabb lelkesülés, új tettek, másnemű életműködésre serkentő kutatás? A hol nincs kutatás, nincs érdeklődés, s a hol érdek és érdeklődés nincs, hogy legyen ott életműködés s élet általában?! Örökös változás a lét, örökös küzdelemmel, de örökös kielégüléssel, felfrissüléssel, új ismeretekkel, új

eszmékkel, melyeknek örökös, soha ki nem apadó forrása, kutatásunk örök czélja: anyag és szellem, Isten jés teremtettség, anya(g) *matéria* és nemző, teremtő, életetadó és világrahozó, megtermékenyítő és megtermékenyített, passiv anyag és aktiv szellem, anyaföld és égi atya, életünk kettős, örök kiapadhatatlan forrása, összetett valónk kettős lényege; soha mozogni meg nem szűnő, minden változásnak helytadó, tehát mindennemű életre, primitívra és tökéletesebbre, alacsony rendűre és magasztosultra, folyton átváltozóra, fejlődőre, tökéletesbülőre alkalmat nyújtó anyánk, formális létünk szülője, örök anyag! S te soha nem változó, egységes, tehát a változandóságban is összhangot teremtő, fentartó atya, örök eszmény, az anyát megtermékenyítő, bele életet lehel, átfoghatatlan, sehol nem levő, de minden kis fűszálon, minden életen ott ragyogó valóság! Hogy tudnánk mi hozzád leszállani, melyből kiröppenénk, végtelen anyag s hozzád felemelkedni, ki felé lelkünk, emberi lényünk vonz, végtelen Teremtő ! Mi élő, tehát működő, tehetségekkel felruházott valóságok, hogyan tudnánk élő létünkre a tehetetlen anyag ismeretéhez leszállani, hisz akkor élők nem lehetnénk; s hogy tudnánk korlátolt tehetségű, helyhez kötött véges lények a korlátlan, végtelen, mindent tehető lény fogalmához felemelkedni?! Földi életre hivattunk, alaki létezők vagyunk, maradjunk hát meg itt, ebben a körben, mely a mienk, a mi világunk, bölcsőnk és sírunk, működésünk küzdőtere, ismereteink tárháza. Vizsgáljuk mi az életet, mely egészen a mienk, számunkra rendeltetett s annyit mondhatunk belőle sajátunknak^ mennyit belőle megismertünk. Ismerjük hát meg az életet magát, annak ezernyi változatait s ne vállalkozunk sisyphusi munkára, mert a nehéz görgeteg visszataszít bennünket a földre, mely hazánk s Antaeus módjára biztos bázisunk, létünk, erőnk forrása s szintere. Hogy ismerhetnélek meg, bizonyíthatnám be minemüségedet, tehetetlen anyag s mindenható szellem, én a szűk formák közé utalt élő valóság? Hogy tagadhatnám meg létezésedet, tehetetlen anyag s mindenható szellem, mikor minden pillanatban érzem, tapasztalom tehetetlenségemet, de érzem azt is, hogy teremteni, alkotni, mást eszközül, eszem közvetítőjéül felhasználni tudok; hogy nem vagyok teljesen tehetetlen, a behatásoknak feltétlenül engedő, de azokra visszaható, azokat megérteni s hasznomra fordítani tudó valóság. Nem tagadhatom meg, de bebizonyítani sem tudom egyiket sem a maga feltétlenségében. Azt tudom, hogy vagyok, mert életműködések folytatva, magamat mástól elkülöníteni tudom, azt is tudom, hogy gondolkodni, megismerni tudok.

önléteket illetően ennyit tudnom elég a lételem szempontjából, további feladatom helyesen csak életviszonyaim, tehát a létező világ megismerése lehet. A lélek örök vágya, legeszményibb törekvése lesz ugyan mindig a lét mélységes titkainak, a végoknak, az abszolút „mi”-nek kutatása; de éppen azért, mert ez örök, tehát soha el nem érhető vágya az emberiségnek, arra pozitív tudást, az élet számára szükséges ismereteket, milyenek főleg a társadalmi ismeretek, építeni nem lehet sem anyagelvi, sem más alapon; miért is a pozitív ismereteket nyújtani akaró tudós a pozitív tudományok terén ne kalandozzon el se jobbra, se balra a megismerhető, illetve megismert körén túl, abszolút egységbe foglalni ne igyekezzen pár megismert tétel alapján mindent, mert a czáfolat, a bizonytalanság jele, mutatója nyomon éri s egy újabb theoria megdönti a theoriákba beletévedt, magát pozitivistának hirdető tudóst. Éppen úgy bebizonyíthatom, hogy minden az anyag, mint azt, hogy minden a szellem vagy a kettő együtt. Ez mind meg lehet, de még egyikkel sem bizonyítottam be semmit a valóság, semmi pozitívumot nem adtam az élők számára.

Az anyagra vonatkozólag kifejtettek után felmerül most a kérdés, hogy hát ha az anyag csak ennyi, szerepe, képessége, rendeltetése csak ez, akkor miért van anyag, különösen pedig miért van az, hogy mégis mindent az anyagban, anyaginak, tehát anyag útján létezőnek látunk? A felelet egyszerű. Az anyag, mint tehetetlen, örökös mozgásban levő s ez által formációkra képes állomány teszi lehetővé a formális létet. A lét mindig formális s másmilyen nem is lehet, mert különben észrevehető s így létező nem volna. Az tehát, hogy „forma dat esse rei”, nem pusztán szólam, nem valami philosophiai meghatározás, hanem magának az életnek, a lételemek legvalódibb meghatározása. Másként, mint alakilag, semmi sem létezhetik s így nem is léteznek, legalább nem reánk, alaki létezőkre nézve. Ha valami meg nem jelenik, akár anyagi, akár gondolati tüneményről legyen szó vagyis ha valami formát nem ölt, nem az élet körében mozog, nem létezik reánk nézve. Egy eszme, egy gondolat csak akkor s attól kezdve létezik, a mikor a gondolkodási folyamatban, mint különálló, elkülönült, tehát formális jelenség feltűnik. Viszont a nap, hold, csillagok, szél, villámlás, állat, ember, minden a mi csak van, annyiban van, a mennyiben megjelent, azaz formális. Az anyag tehát azért van, hogy örökös mozgása által jelenségek folyhassanak le, formális lét, azaz egyáltalán lét lehessen. De továbbá, a miről nem tudunk, az nincs. Csak az van, a mit megismertünk. Miután

igy az élet csak akkor értékes, csak akkor van egyáltalán, ha megismerhető, vagyis értelme csak annyiban van, a mennyiben arról tudomás is szerezhető, értelme, tehát célja csak az ismeretben van; az anyag útján létesülő s megismerhető élet rendeltetése tehát tárgyul szolgálni az ismeretnek.

Mi célja, haszna, rendeltetése, oka volna különben az egész mindenség fennállásának, ha nem az volna feladata, hogy az élet teréül, fentartójául, az élők otthonául s munkálkodásuk tárgyául szolgáljon. Viszont mi célja, haszna, rendeltetése, oka volna az életnek, ha az megismerhető, tudomásul vehető nem volna, ha az összes létezők csak bizonyos automatikus, öntudatlan, önállótlan, szükségszerű, bizonyos formák közt lefolyó mozgásokat, mint életműködéseket végezve, a meg nem ismerés, az ismeretlenség homályában élnék le éltöket? Képzeljük el, ha mi is a többi lényekkel együtt öntudatlan létezők volnánk csupán s életünk öntudatlanul, automatikus egymásutánságban gördülne le, mint a felhúzott óraszerkezet: volna-e valami értelme a léteinek, ha arról, mint megismerhető valóságról, tehát mint objectumról senki sem szerezhetne tudomást, ha senki sem tudna róla eszméletileg, öntudatosan, tárgyilagos megismerés módjára? Valóban csak az van, a mi az ész számára megvan, az ész ad azoknak mintegy léteit, életet, valóságot. Máskülönben mi haszna volna mindennek, ha fel nem használtatnék? Felhasználni pedig valamit csak az képes, a ki azt megismerni is képes. Ha észlények, a kik az életről tudomást tudnak szerezni, nem volnának, ugyan mi értelme volna egyáltalán a létnek, anyagnak, anyagi erőnek, napnak, csillagoknak, földnek, víznek, levegőnek s gazdag, változatos birodalmuknak, ha senki nem gyönyörködne a tüneményekben; mire való volna s volna-e élet s annak százezernyi gyönyöre, fény, hang, zene, madárdal, lombos erdő, kéklő ég s reá visszamosolygó víztükör, üdítő forrásvíz, ízes falat, ha mindennek hasznát venni, hasznát belátni tudó, megismerni képes lények nem volnának?

Ez különíti el teljesen az embert a többi létezőtől, hogy reá nézve az élet van, s az nemcsak eltűnik, lefolyik ő benne, de létezik is reá nézve, azaz nem csupán érte, de előtte történik minden. Nemcsak véghezment, lefolyt valami rajta keresztül, de volt is reá nézve. Az én, te, ő, a ma, tegnap és holnap, a van, volt és lesz, tehát maga az élet, a létei nélküle, az ember nélkül nem volna, ő benne és általa van az élet, mint tudatos, tehát egyáltalán létező, tudomásul vett valóság. Élet volna az, melyről senki nem

tudna, valóság volna az, melyet senki meg nem ismerne, „van” volna az, melyről senki sem szerezne tudomást, senkire nézve nem léteznék, mint megkülönböztethető, megismert, megértett létösszesség? Ha senki nem kérdezhetné, hogy mi ez vagy az, miből van, miért van s miként van? Eszmélet, értelem, lélek nélkül lehetne-e lét, mikor arról senki sem tudna? Van-e általán reánk nézve az, a miről nem tudunk, a miről érzésünk és képzetünk nincs? Ha most már semmiről sem tudnánk, semmit nem ismerenénk, semmit észre nem vennénk, volna-e egyáltalán a „mi”, a „van”, az „élet”, a „mindenség”? Észlények, ember nélküliét volna-e a lét? S ennél fogva lehet-e más az élet célja, minthogy megismertessék, ha megismerés nélkül a lét nem létező, nem valóság, nem „mi”? A „mi” csak az ismeret által van, csak az ismeretért lehet, mert ha nem azért volna, semmiért nem volna, minthogy senkiért nem volna, így hát nem is volna. Az élet tehát csak annyiban s így csak azért van, hogy megismertessék, így hát az emberért, mert az ember útján van minden, mert csak benne van ismeret. A természeti világ szempontjából tehát az élet célja maga az élet, a lét, mely azonban nem volna lét, ha senki nem szerezne arról tudomást, ha senki számára mint objectív lét nem léteznék, azaz meg nem ismertetnék. Célja, rendeltetése tehát az életnek az abszolút cél szempontjából nem lehet más, mint az ismeret. Az ismeret nem egyéb, mint a jelenségek eszméled egybekapcsolása s ez onnan lehető, mert a jelenségek nem véletlenül következnek be, határozott szabályaik vannak s azonos körülmények közt egyazon rendben játszódnak le, vagyis alkalmasak arra, arra rendelteitek, hogy megismertessenek. Ha a világegyetem nem a renden épülne fel, a mi éppen a tehetetlenség következménye a kifejtettek szerint, nem volna megismerhető, nem volna ismeret, tudás, tudomány. Ez a tény is azonban végső elemzésben ismeretbeli, csupán a megismerő én szempontjából igaz; nem külső, hanem gondolati, mint azt alább látni fogjuk. „Az emberi értelem és a természet összetalálkoznak egy általános tervben, melynél fogva amaz csodálatosan képesítve van, hogy megértse az utóbbit.” S én valószínűnek tartom, hogy a szellem működésének törvényei egyek azon törvényekkel, melyek a jelenségeket, az élő világot létrehozták. Másként hogy vehetné észre, ismerhetné meg a jelenségeket, ha a megismerési képesség nem egy volna azon erővel, mely a jelenségeket létrehozta? Ha az élet célja az

¹ Freycinet i. m. 188. 1.

ismeret, alapja sem lehet más. Ismeret és teremtő erő, életforrás kell, hogy ugyanaz legyen, az egyik formális, alaki módon, a másik abszolút hatálylyal nyilvánulva. Ha a cél egy az alappal, ha valaminek rendeltetése, célja nem lehet más, mint létezése alapjának megvalósulása; ha a cél már akkor adva van (s máskor adva nem lehet), mikor létesül valami, tehát cél és alap, kezdet és vég, létjogosultság és rendeltetés egy s elválaszthatatlan, az ismeret, mint az élet, a formális világ célja nem lehet más, nem lehet egyéb, mint az élet alapja, kezdete, végoka.

De lehet-e más a végok, mint a végezel, mikor mindkettő számára az élet, a „van” objectum, melynek eszköze, formális tényezője az anyag? Az ismeret épen úgy létesítés (teremtés), mint a hogy a létesítő megismerő is. Ha lét másként nincs, csak ha megismertetik, akkor, mikor valamit megismerünk, tulajdonképpen létet adunk neki, megteremtjük a valóság számára. Viszont létesíteni lehet-e a nélkül, hogy a létesítendőt ne ismernénk? A „mivé” formálás feltételezi a „mi” létesülésének is ismeretét. Vagyis a cél benne van az alapon, a megismerő a létesítőben, a „mi” a „miértben” az okozat az okban. A létel, az élet rendeltetése vagyis az élet, mint okozat benne van az élet alapjában, mint okban, a létei a levésben, a részszerű ismeret a mindentudásban.

Innen az élet, a mindenség folytonos változása, fejlődése, innen az ismeret végtelensége. Nincs olyan fejlődési fok, melynél magasabb ne lehetne, nincs olyan képzelet, melynek megfelelő valóság a teremtettségben ne lenne. A természetén kívül semmit el nem képzelhetünk, a mit tehát elképzelhetünk, benne van a természetben, csak még meg nem ismertük. „Az ember képes formákat teremteni, melyekbe később beilleszkednek bizonyos jelenségek törvényei; e törvények azonban ismeretlenek előtte és csak akkor mondhatja ki megegyezésüket az általa alkotott típusokkal, ha azt az észlelés leplezte le.”

A természet rendje hangosan hirdeti, hogy benne minden az ismeret számára van. Az egymásba fonódása a jelenségeknek, a szigorú törvényszerűség a tervszerűséget s megismerhetőséget hirdeti. A jelenségek sokféle ok összejárásából keletkeznek, a mint előttünk megjelennek s különböző irányban hatnak vissza. Az egyetlen, a végső okot nem láthatjuk a jelenségek bonyolódott láncolata következtében. Ezért a tudományok birodalmában egy ok, mint végső csak úgy szerepel, mint valami felsőbbrendű, általánosabb érvényű, egyetemesebb tényező gyanánt szereplő jelenség, melynél nem tudunk vagy nem akarunk feljebb menni. „Megállunk valami

közbeneső pontnál, melyet ludasunk vagy szellemünk szükséglete jelöl ki és ide teszszük a tudományos lánczolat eredetét vagyis relatív okát annak a jelenség-sorozatnak, melyet tanulmányozunk”. Igen, mert a teremtő erőt mindaddig teljes hatásában, létesítő működésében, törvényeiben meg nem határozhatjuk, fel nem foghatjuk, míg működésének eredményeit, a teremtettséget mind meg nem ismertük, míg eszme és valóság, tapasztalat és képzelet, igaz és igazság, philosophia és természettudomány, empirizmus és rationalismus egybe nem vág, össze nem esik, míg mindent az élet számára s magunkra nézve újra meg nem teremtünk az ismeretben. Mindaddig lesznek nézetek, vélemények, rendszerek, ellenmondások, viták, bölcsészeti iskolák, tudományos megbizhatlanságok, míg mindent meg nem ismertünk. Tehát örökké fog fejlődni a tudomány, mert gazdagszik az ismeret, tökéletesül az emberiség, az ismeret utján elméjében újra teremtő, a kire nézve egyedül van élet, mert megismert élet.

A természet törvényei állandók, minden változás benne állandó törvények szerint történik. Csak a felsőbb tényt nem ismerjük meg, melyből a változások erednek. Nem hatolhatunk a forrásig és nem ismerjük a változatlan szabályt, a mely szerint minden változás végbemegy. De a szabály létezése biztos s a legbizonytalanabb, leghozzáférhetlenebb területeken sincs semmi az önkénynek, a véletlennek kiszolgáltatva. A megismerés hát lehetséges, mert minden a természetben czélszerű, tehát észszerű, az ész számára való, az által felfogható. Az egymásra következő hatások oly lánczolatban vannak a mindenségben, melynek módja és formája örökkévalónak látszik. Az okok változása is határozott törvények szerint történik és ha formulájukat megtalálhatnók, kitűnnék, hogy az független az időtől és a megfigyelt viszontagságoktól. De vájjon szükségyszerűek-e, nem lehetnének-e mások ezek az állandó törvények? Mi sokszor nem látjuk át az elmebeli kapcsolatot s esetleges az előttünk sokszor, a mi szükségyszerű. Kétségtelen, hogy a mindenség összes tényei szükségyszerű következményei a meglévő általános rendnek, de könnyen képzelhetjük, hogy a rend más számok szerint is létre jöhetett volna; igen, mert a természet törvényei mi előttünk nem ugyanazon jellegűek, mint a matematikai törvények s képzelet ott van éppen, a hol az ismeret hiányzik. Ha megismernök eme törvényeket, akkor bizonyára nem tudnánk másoknak elképzelni azokat. Érezzük, de meghatározni nem tudjuk azoknak az állandó és természetes törvényeknek a létezését, melyek biztosítják a maradandóságot és szabályosságot a tények azon egymásra

következéseinek, melyeknek tanúi vagyunk s melynélfogva azok a gondolkodó én számára megismerhetők lesznek. A szerves világban közelebb férkőztünk már a tárgyhoz, melyre már egy pár alapvető, egyetemes és szabatos törvény fedeztetett fel, melyek ismét közös alapra vezethetők vissza; de a szerves világban, annak bonyolódott útvesztőjében, melyben mi is mozgunk s folyton változunk, rendszerint képtelenek vagyunk erre s megelégedünk mindenféle határozatlan szó-lásmóddal, a helyett, hogy a jelenségeket matematikai formába foglalhatnánk. De a szerves világ tudománya is még jórészt empirikus s célja éppen ennélfogva az, hogy törvényeit lehetőleg a newtoni szabatosság fokára emelje, szigorú algebrai formula alá vonhassa, hogy ismereteinket az empiria állapotából exact vagy rationalis állapotba emelje, a minnek legfőbb akadálya a megfigyelt jelenségek bonyolódott volta. De a tapasztalat nyilvánvalóvá tette azt a biztató tény, hogy minél elszigeteltebbé lehet tenni valamely okot, annál egyszerűbb a törvénye. A fejlődés iránya tehát az, hogy a jelenségeket minél egyszerűbb s kevesebb okra vezessük vissza, melynek törvényét mennyiségileg, matematikailag fejezhesük ki. Ebből nem azt kell gondolni, hogy tehát a matematikai, mennyiségi megismerés, a jelenségeknek mennyiségileg meghatározhatása lévén a tudás célja és biztos eszköze, reális valósággal az anyag bír csupán vagyis hogy a legbiztosabb tudás, legbiztosabb igazság a matematikai lévén, tudás és ismeret csak az anyagra vonatkozólag, az anyag körében lehetséges. Ezt gondolni összetévesztése volna a megismerhetőnek a megismerhetetlennel, az ismeret tárgyának a megismerés eszközeivel, helytelen felfogása volna az ismeret és tudás tárgyának. Az ismeret tárgya csak a látható világ lehet, melyből a láthatatlanra csak következtethetünk, csak a „van”-t ismerhetjük meg s ennek segítségével állapíthatjuk meg azt, a minnek lenni kell. S önmagában az anyag éppen úgy láthatatlan, mint a szellem; a mi látható, az a lét, az élet, a formák összessége. A megismerés hát csak erre, a léteire irányulhat, s teljes lesz akkor, ha minden létezőt létezési formájában s a többi létezőkkel való összefüggésében, azokat mint okokat és okozatokat, előzményeket és következményeket, röviden a teljes egymásutánt, a teljes egymásmellettiséget, azaz az egész tér- és időbeliséget megismertük s valóra válik és egybeesik a gnóti kozmon és gnóti seauton, tudásunk kettős, de karöltve haladó célja, eszménye. S ez az örökkévalóság, az örökfejlődés kérdése. S a mennyiségtan ennek az ismeretnek legbiztosabb eszköze, erre a körre, a phainomenon-ra a legbiztosabb tudás, a mi egészen világos is. Meny-

nyiségekről csak ott beszélhetünk, *a* hol hasonlóságok és különbségek vannak, *a* hol a köztem és közted, enyém és tied között distingválhatunk. tehát a formális lét körében.

A Kraft und Stoff szerzője éppen úgy nem a valóságot vizsgálta, mint Szent Ágoston, a ki az Istent akarta meghatározni a maga miségében. Ez utóbbira nézve ez a rendes kérdés, van-e Isten? S az, a ki állítja vagy tagadja, hogy van, bizonyítani is akarja. Melyiknek van igaza? Itt az egyszeri bíró esete applikálható, a ki mind a két félnek igazat adott s a harmadiknak, a ki ezen elcsudálkozva, megjegyezte, hogy hiszen az lehetetlen, hogy mindkettőnek igaza legyen, azt felelte: „Neked is igazad van”. Mindkettőnek igaza van, annak is, a ki állítja, s annak is, a ki tagadja Isten léteét; igaza van a maga szempontjából, subjective; de egyiknek sincs igaza, ha ezt bebizonyítani, állítását mint feltétlen igazságot, elismertetni akarja. Ha hiszem, hogy van Isten, akkor van is, ha nem hiszem, nincs. Ha az élő, érző valóság, énem Istenhez vágyik, akkor van, ha nem vágyik, ha nem elégít ki egyéni szükségletet keresése, akkor nincs. Hit dolga és bölcséleté, de nem a lét körén belül mozgó tudományé. A megismerés tárgya csak a való világ, a látható, érzékelhető, a formális lehet, okát a létnek vagyis azt, hogy mik s mily együttességben, milyen összetételben létesítői annak, legalább itt a földön, az alakszerű léteiben, az élők körében meg nem ismerhetjük *scha*. Kell lenni az életnek valami eredetének, forrásának, s erről okoskodhatunk, s a felől, hogy ez csak az anyag, csak a szellem-e, vagy a kettő együtt, vitatkozhatunk, a Kraft-ot, az erőt behelyezhetjük az anyagba, vagy rajta kívül állónak képzelhetjük, kutatásunk, elmemünkünk csak képzelet, feltevés marad és se az anyagot, se a szellemet, se ezek első ténykedését, az élet megindultát meg nem állapíthatjuk, mennyiségi formába nézeteinket nem foglalhatjuk. Csak azt tudhatjuk, hogy van élet, van létező, vagyok én és vannak mások, s hogy alakra ilyenek vagy amolyanok vagyunk, s hogy az, a mit mi anyagnak mondunk és képzelünk, ismereteink, róla alkotott nézeteink, a reá vonatkozólag felállított törvények alapján kizárólagos forrása az életnek nem lehet akkor, ha az élet mozgás, ha a láthatóság eszköze a forma, s ez mozgás nélkül létre nem jöhet, ha mechanikai s kémiai ismereteink szerint anyagból élet nem hozható létre, s ha igaz, hogy *omne vivum ex vivo*; ha a mechanikai tünetmények nagyon kevés s általános érvényű törvényeken sarkallanak, melyek ismét egy tételre, a mozgási tehetetlenségre vezet-

hetők vissza, szóval, ha eddigi ismereteink s beigazolt tudományos alaptételeink igazak. Ha! S ez a szerény értekezés, annak philosophiai okoskodása is csak ha, azaz philosophiai levezetés, s nem arra irányul, hogy a lét, a végső ok kérdéseit beigazolni próbálja a végső teljes igazság erejével, hanem csupán arra, hogy beigazoljam, hogy az anyag kizárólagos *feltételezése*, végső okul állítása éppen úgy nem végleg beigazolt, mint a dualismus vagy Spiritismus híveié, mert íme az anyag éppen, ha természettani alapon ad infinitum elemezzük, csak ennyit mutat. Szétmálik kutató szellemi kezeink közt semmivé, éppen úgy, mint a szellem. Be akartam igazolni, hogy az ily irányú positivismus, ha philosophiailag jogosult és igaz is, éppen nem positiv a megismerhetőség szempontjából, melynek tárgya mindig a „van”, a lét. Kivált helytelen az ily messze kalandozó okoskodás a társadalmi jelenségek vizsgálatánál, hol az összetettség mellett akadályozza a biztos látást, az egyetlen végekől kifejtést éppen azon pszichikai momentumok összessége, melyek az emberi társadalomban éppen úgy hatnak, tehát adott tények, mint a physikaiak. Mi az anyag, mi a szellem, mi a tér, mi az idő egymagában, soha meg nem mondhatjuk, tehát reánk nézve egyik sincs egymagában. De igenis van mindegyik együtt, megismerhető mindegyik együtt, mennyiségtani formulákba, tudományos rendszerekbe foglalhatók együtt, mert mindez együtt nem más, mint az, a minek mi is részei és részesei vagyunk, az élők országa, az élet. S miért legtökéletesebb lény az ember? Mert mindez a tényező mint jelenség, legteljesebb mértékben van meg benne, az élet teljessége benne raktározódik, érzékeiben le van téve minden érzés és ez által minden ismeret. Végtelen teret fut be szempillantás alatt, a tűnő perez évezredekre ragadja vissza; anyagról és szellemről gondolkodik, van mennyiségtana és logikája, az anyag és szellem kettős külső mértéke; ítél és okoskodik, okot keres és talál, s nem csak él, de életet teremt, mert alakít, idomít és megismer. Valójában csak ő él, mert legteljesebben ő él, ő tudja élvezni az életet, mert azt megismerni tanulja. Ő nemcsak él, de tudja, hogy él, tehát reá nézve az élet valójában élet, a létező, a valóság. Az élet előtt és az élet után nem tudja mi van, a „miből” és „mivé” ismeretlen előtte, de tudja azt, hogy élet van s ismerős előtte a „mi*^o. A ki ezt keresi, mégis találja, a mit keres, azontul pedig semmit sem talál, csak képzel, remél, hisz vagy tagad, de nem tud. A ki ezt keresi, ezt vizsgálja, az igazságot, mert valóságot fog vizsgálni és találni. Hogy mennyire csak az élet a mienk s csak az van számunkra, mutatja az, hogy

a sírok mord ködén túl is életet keresünk; hogy mert a „volt-at. az egykor „mit” nem levőnek, nincsen-nek nem tudjuk vagy nem szeretjük elképzelni; hogy mert a természetben semmi el nem veszhet, azt a semmit is valaminek, olyannak, a milyen az élet, alakszerűnek képzeljük, csak alakját nem ismerjük, de majd ilyennek, majd amolyannak mondjuk, az indiánok vadászterületeitől az eliziumi mezőkön, a Nirvánán keresztül a feltámadandó lelki testig ismereteinkhez mérten élőnek, alakinak állítjuk lelki szemeink elé.

Az élet hát az, a mi valójában van, a mi egyedül lehet biztos tárgya ismeretünknek. S nem elég ez nekünk? Mi szükségük van az élőknek a nem élőkre az ismeret, a tudás szempontjából? Akkor miből állana a képzelet, a költészet, a hit birodalma, ha a tudomány lefoglalná az ő világukat, területüket is a maga számára a nélkül, hogy ezáltal célját elérné, az ismereteket gyarapítaná? A vallás, mint lelki, tehát életszükséglet, az élők világába tartozik s így tudományos megvitatás tárgyát képezheti, de nézetem szerint maga a hit, az ismeretlen felé vonzó, áhitó lélek belső világa, a *tudni* akaró látkörén, az ismeret világán kívül esik s a hit dolgait a tudomány körébe belevonni, az ismeretlent s megismerhetlent okoskodás tárgyává tenni tudománytalan, mert lehetetlen vállalkozás s méltatlan az emberi elméhez, Sisyphus lealázó, mert eredménytelen munkájára vállalkozni s az az étellel, az élők működési terével, a lét alakszerű voltával, tehát tudásunk alapjával való tájékozatlanságra mutat.

Emberhez méltatlan s hiú eljárás az abszolút igazság keresésében tagadással kezdeni, mert a tagadás a tudás, az ismeret hiányát mutatja. Meggyőződni valaminek létéről s mibenlétéről csak ismeret alapján lehet, de feltétlen bizonyítékot képező ismeretek híján, a miségében éppen úgy ismeretlen anyag alapján megtagadni a szellem realitását, éppen olyan félszeg, tudománytalan, mert beigazolatlan, soha be sem is igazolható állítás s indokolatlan eljárás, mintha valaki csak azért, mert anyagot a maga eredeti, lényegi mivoltában nem látott, megtagadná annak lételetét s magát csak gondolatvilágában élőnek tartva, a léteit a szellemmel azonosítaná. „A philosophiának mindig nagyobb a befolyása azon vélemények által, melyeket hirdet, mint azon vélemények czáfolata által, melyeket megtámad”, jegyzi meg helyesen St. Hilaire, mert „az emberi elme mindenkéltől állításon és hiten táplálkozik.”¹ Egyáltalán mai ismereteink

¹ B. St. Hilaire i. m. 17. 1.

mellett, épen mikor úgyszólván minden percz, minden óra a természet titkainak újabb felfedezését hozza, mikor mindennapi tapasztalatunk igazolja, hogy még a rendelkezésünkre álló világból, saját földünkéből is mily keveset ismertünk meg eddig; mikor naponkint új és új világ tárul elénk a természet tárházából s győződhetünk meg Sokratessel, hogy mily keveset tudunk s még mennyit tudhatunk, ismerhetünk meg saját létkörünkből: nagyon elbizakodott, igazolatlan s így tudománytalan a felkiáltás: heuréka, ha valami rendszert megdönthetetlennek, valamely elvet feltétlenül üdvözítőnek, egy *nézetet* valóságnak s absolut igazságnak hirdetünk, ha azt hiszszük, hogy mert valamit megismertünk s az ezen túl levőt megismerni még nem tudtuk, csak a megismertet állítjuk valónak s másnak létezését megtagadjuk. Hát még ha a miről azt hiszszük, hogy megismertük, csak *hiszszük*, hogy megismertük s hitünk mellett gúnyoljuk mások hitét, mások subjectiv meggyőződését, pedig a mienk sem több az övékénél. A positivisták ugyan mennyivel több pozitivet ismertek meg a Spencer Herbert által is „Ismeretlenek” jelzett dolgok köréből; mi pozitivet hozhatnak fel arra nézve, hogy annak alapján a positive meg nem ismert létezését megtagadják, mikor a mit pozitivnek mondanak, épen úgy nem pozitív, mert ismeretlen, mint a mit megtagadnak? A materialista miben áll felette tudományosság dolgában ellenfeleinek, mikor az ő egyedül létezőnek hirdetett valósága: a matéria, a látható világ láthatatlan szülője épen olyan ismeretlen lényegében előtte, mint a minek létezését tagadja? A tudós görög csak arra nézve kiáltott fel, hogy megtalálta, a mit kerestek; de vájjon a szellem tagadói megtalálták-e azt, a mit kerestek s a mivel megdöntöttnek állítják a szellem létét? holott positivebbnek kellene tartamok a feltétlen bizonyosság, a megismerő szempontjából azt, a mivel vizsgálnak, mint azt, a mit vizsgálnak. Vájjon ők is nemcsak annyiban ismerték-e meg az anyagot, a mennyiben az megnyilatkozott, láthatóvá lett a jelenségek utján, mint forma s az az élet által, a lét körében meg volt ismerhető; nem eredményt találtak-e csupán ott, hol okot kerestek, ki tudták-e helyezni a mindenható anyagot, mint feltétlen absolutumot a létei, az élet, a látható világ köréből? Nem ugy kisiklott-e az is kutató kezük közül, mint a Szent Ágostont magához térítő, a valóságba visszahívó angyal rostájából a Nílus vize? Jerünk vissza mi is a való világba, az életbe, térjünk magunkhoz, valónkhoz, ismerjük meg a megismerhetőt, a *mit*, az élőt s ne a semmit, mert megismerhetetlent igyekezzünk megismerni, mikor minden

körülöttünk életet lehel, életet mutat, az élet számára, élők számára van. Az egyedeknek a faj utján tömeges fellépése, a szaporítási képességnek a productiv korrall összeesése, a legerősebb egyéni érzelemnek, a szerelemnek a faj biztosítását munkáló ereje, a víznek, az élők egyik világának nem 0, hanem 4 foknál mutatkozó legnagyobb sűrűsége, a szülők gondozása alól való kikerüléssel, az önállósulással együttjáró tökéletesedése, erősödése az egyednek stb., stb. mind hangosan azt hirdeti, hogy a nagy természet az élők birodalma, az élet számára áll fenn az. Az igazságot hirdeti St. Hilaire, mikor a XIX. század philosophusairól, az u. n. positivistákról azt mondja, hogy kalandos tanuknak meg van az a két hibája, hogy sem nem philosophikus, sem nem pozitív,¹ s az emberi tudást és a tudomány irányát, feladatát helyesen körvonalozza, midőn igyszól: „Isten, a természet s az ember mindig megtartják ugyan titokzatos határozatlanságukat, mely tökéletesen eloszolni soha sem fog. De mennyivel nőtt ma az emberi tudás! Mennyi bizonyítékot halmoztak fel az előző századok az emberről, erkölcsi és anyagi szervezetéről s a mindenségről! Mennyi okulást meríthet a philosophia e sok irányú és szabatos kutatásokból. A megelőző századoknak nem volt meg e gazdag tapasztalásuk, mely az idők jártával egyre bővülni fog az összefoglaló synthesis számára.” Egyre világosabb lesz, hogy »menynyire viheti a génie az emberi ismeretek egybefoglalásában, mely bizonynyal nem lesz oly hiányos, mint az előbbi, de azért teljesen megfelelő sem lehet; a végtelen feladattal szemben ez is csak tökéletlen marad s a győzelem mindig csak tökéletlen lehet.” S ezen gazdag tapasztalatok, ismeretek birtokában mennyivel tudunk többet a végokra, állagra nézve, mint ama régi, kevesebb tapasztalatu, ismeretkörü mythologikus kor bölcselői?

*

*

*

A mindenség az eddigiekből kitetszőleg csak a jelenségekből ismerhető meg, csak az ismerhető meg, a mi van, s ránk nézve csak az van, a mi jelenség, azaz alakszerű. A lényegire, a substantiára csak következtethetünk, csak azt állapíthatjuk meg, hogy a jelenségek okainak miknek s mineműeknek *kell* lenni s ezen következtetésünk annál teljesebb és tökéletesebb, minél több jelenséget, az összesség minél nagyobb részét ismertük meg. A tapasztalat bővíti, gazdagítja az anyagot, a „van”-t, melyből a „lenni kell” megállapítható. Ez a következtetés pedig csak ész által, tehát

¹ St. Hilaire. i. m. 18. 1.

csak észlények által lehető. „Az én egyetlen érintkezés, mely köztünk s a mindenség között fenáll.” Midőn tehát a társadalmat, mint ezen észlények létalakzatát vizsgáljuk, ezen különleges ismeretekre és ezekből vont következtetésekre egyedül képes lények viszonyait, életfeltételeit kell vizsgálnunk s nem összefüggését a többi jelenségekkel, a melyek ezen magasabbrendű s egyedül álló életviszonyok, az emberi életnyilvánulások megmagyarázására elégtelenek, tehát alkalmatlanok. Az emberrel semmi más létező össze nem hasonlítható, mert a mi magasabbrendű, több is, mint az alsóbbrendű, s így a kevesebb által nem magyarázható. Ha az élet csak az ismeret által van s célja az ismeret, az ember, mint ismeretekre jutni tudó észlény miségének megfelelőleg, emberi mivoltában csak ezen viszonyában, csak ama tulajdonságai alapján vizsgálható helyesen, mely viszonyában s mely tulajdonságai mellett tehet szert ismeretekre vagyis tökéletesedhetik, válhatik az élet az ő számára mindjobban megismertté, a mindenség valóban létezővé, mert ismeretessé.

Ezen életviszonyai és tulajdonságai pedig egyedül a társadalomban lehetőek és érvényesülhetőek, tehát az ember helyesen csak mint társadalmi lény s társadalma csak mint emberi létalakzat, észlények szerves összessége vizsgálható, mert különben nem oly lényt vizsgáltunk, mely ismeretekre képes, a mely számára egyedül van ismeret, öntudatos, tehát valódi lét s nem oly létalakzatot ismertünk meg, mely ilyenmü lényeknek létezését teszi lehetővé. Felderíthetőek ugyan és pedig tudományos alapon és haszonnal az ember egyéb tulajdonságai és életviszonyai is, de ezek alapján a társadalom fogalmát és rendeltetését meghatározni nem lehet, mert nem észlények, ismeretekre képes létezők ilyenmüségét kifejezésre hozó, tehát miségüket feltáró létalakzatot ismerünk meg, csupán bizonyos, a többi jelenségekkel, élőkkel közös vonatkozások alapján bizonyos csoportját, együttességét az ismeretek hijján levő szerves lényeknek s nem összetett, egymásba fonódó, összes ismereti vagyis emberi életviszonyaiban egymástól feltételezett, egymástól függő lények szerves alakzatát. Biológiai alapon csak az ember élettanát vagyis szervezetét s életműködését, az evolutio alapján a lények egymásutániságát, tehát az időrendiséget s az embernek, mikor, mely lények után megjelenését s testének, mint természeti productumnak, szervezeti hasonlóságát a többi szerves lényekével s ennél fogva összefüggését a szerves világgal ismertük meg, a mi még mind csak a szükségszerűséget, hovatartozandóságot, a szerves

vagy még szélesebb körben a látható világ körébe helyzettségét, földi lényiségét mutatja ki; de a társadalom által feltételezett, csak abban létezhető lényt még meg nem ismertük. Ez csak közvetlenül a társadalom önmagában való vizsgálata útján lehető, a mi külön módszert igényel. „A mindenség magában foglalja a természeti lét összességét egészben, a rajta végbemenő tünemények miriádnyi változataival együtt, melyeken kívül az ember sem gondolható.” Az is bizonyos, hogy nem tartozhatunk a Jupiter lakói közé, vagy meseországba, se a légürben vagy az aetherben nem függhetünk s hogy mi is szervezetek, a földhöz, a szerves világba tartozók vagyunk s ilyeneknek kell lennünk, éppen mert élők vagyunk; de még ezzel nem azt bizonyítottuk be, quod érat demonstrandum; még a társadalmi, történeti ént meg nem ismertük és soha sem is fogjuk ez alapon megismerhetni, mert kevesebbrel többet sose fogunk bebizonyíthatni. Az ily alapon való vizsgálata a társadalomnak a talált kincs által való elvakulása a könnyen lelkesülő, könnyen káprázatba eső embernek. Eddig ismeretlen fedezve fel a kiválasztás elméletében, észrevéve az összefüggést az ember s a természet többi élői között, azt képzei, hogy már a létet magát, annak végső alapját, ismerte meg s ez alapon, mint új, eddig ismeretlen vonatkozás alapján mindent megmagyarázhat. Pedig csak a szerves világ eddig ismeretlen egymásutánját fedezte fel legfeljebb, a post hoc ergo propter hoc-ot, az észlelő az észlelt világ egy eddig ismeretlen oldalát, nem észlelt tulajdonságát, mely szerves világba, létkörbe benne van önmaga is, de benne is kell lennie, mert földi létező. Ő ismerte meg, a társadalmi lény, az ember s éppen társadalmi lényisége által s ez által csak arra talált új bizonyítékot, hogy csak az ismeretben van a „mi,” az élet s ez az ismeret, öntudatosság éppen társadalmi lételének következménye. Felfedezései, a Darwin, Lamarck, Weissmann, Spencer, Worms kutatásai s felfedezései nem magyarázóí, csak *következményei* a társadalmi létnek, a társadalomban élésnek, miután csak ez által lehet ismeret. Biológiai, physiologiai, cosmogoniai, astronomiai stb. újabb ismeretei csupán újabb biológiai, physiologiai stb. ismeretek, melyek esetleg megváltoztatják eddigi ismereteit, nézeteit a teremtettségről, a szerves világról; de meg nem magyarázhatják soha a társadalom mibenlétét, keletkezését s fejlődését, mert minden újabb, bármily irányú emberi ismeret éppen a társadalmi élet eredménye, következménye, tehát a megismertben a társadalmi élet okát nem

lehet felfedezni, csak újabb bizonyosságát annak, hogy fejlődés, tehát ismeret csak társadalmi lények' által lehető, vagyis hogy a társadalom s a társadalomban élő ember éppen ezen létalakzata útján oka minden ismeretnek, tehát hogy csak benne van ismeret, ennél fogva élet, mert megismert élet, tehát nem a realitást, de a véritást tekintve a társadalom nem okozata, de oka a felfedezett jelenségeknek. A sociologusok philosophiai tévedése, sarkalatos hibája éppen az, hogy „az oksági elv s az elégséges ok elvének megtagadásával” járnak el. Az elégséges ok pedig hiányzik ott, hol csak a jelenségek bizonyos csoportjáról s egymásutánjáról van szó, hol a positivismus atyjának Comtenak alaptétele sem érvényesülhet, hogy t. i. azok a valódi ismeretek, melyek jól megfigyelt tényekből származnak. A jó megfigyelés meglehet-e a lények fokozatba állításánál, holott oly nagy elmék, mint Linné és Cuvier, nyilván beismerik, hogy mennyi akadályra talál a bár tökéletlen osztályozás, ha nem is terjed ki az egész természetre, hanem annak csak egyes részeire, pl. az állatországgra. „Az emberi elme, mondja Pascal, hamarabb belefárad a dolgok felfogásába, mint a természet ujak létrehozásába”. A természet kimeríthetetlen gazdag és változatos munkájában s a ki az ő produktumainak bizonyos csoportját az egymásutániség alapján meghatározta, elmondhatja-e, hogy mindent megismert s megoldotta azt a titkot, mely körül már kétezer év óta fárad, kutat az emberi elme? „Visszanyulhat-e vagy legalább már ma visszanyult-e az emberi elme az emberi nem keletkezéséig s visszahelyezkedhetik-e ősi benyomásaiba?” De ha ez sikerülhetne is, ha tudjuk is, hogy az ember fokozatosan haladt át és hogyan haladt át a kő- és érczkorszakokon, ezzel megismertük-e, hogy milyen most az ember s ez által a társadalmat, a társadalmi embert ismertük-e meg s nem egyszerűen a kezdetleges embert, a mai ember őst, a férfi gyermekkorát? A természettani kutatás természetan! ismeretekre, az emberiség természettani tulajdonságainak felderítésére vezethet csupán s minél egyszerűbb, mert általánosabb tulajdonságát sikerült megállapítani, annál messzebb jutott a szövevényes összetételű társadalom mibenlétének s keletkezésének felfedezésétől. Mennél inkább úgy vizsgáljuk az embert, mint állati, a többi szerves világgal összefüggő lényt, s minél inkább tekinteten kívül hagyjuk észlényiségét s a tényleg felforgó lelki momentumokat, annál kevésbé ismertük meg őt, létfeltételeit, életnyilvánulásait s annál kevésbé tudjuk megérteni s meghatározni, hogy mi az a társadalom. A mindenség a különbségeken,

egyediségeken s fajokon épült fel; minél inkább általánosítunk tehát, annál kevésbé ismertük meg a valóságokat, az egyes élő lényeket s ha még e mellett a végső okot, sőt mint a pozitivisták teszik, a másodrendű okokat is figyelmen kívül hagyjuk, ugyan mit ismertünk meg s tudományosan jártunk-e el akkor, midőn sem az összességet, sem a különleges s önálló léttel bíró egyeseket s ezek csoportját még nem ismertük, s csak egy közbeeső tüneménykört, jelenségcsoportot észleltünk s ezt vettük alapul, teljes magyarázatul az azon innen fekvő jelenségekre vonatkozólag. Mi haszna lehet az annyira csalhatatlannak kikiáltott pozitív s evolutionista irányzatnak, ha be is igazolja állításait? Pl. az emberről mit mutathat ki? Vagy azt, hogy a majomból származik (Darwin követői), vagy hogy a majommal közös őstől, de attól eltérő irányban fejlődött (Vogt). Mindkét esetben csak annyit bizonyított be, hogy az ember a kifejlődést, a multat, származását tekintve majom és általában állat is s ezzel a történeti emberre, a társadalmi lényre nézve mit sem bizonyított. Midőn Napóleontól őseire nézve tudakozódtak, büszkén azt félelte: Az ő én vagyok. S az összes *én*, az emberiség kisebb volna egy énnél, egy embernél, s ne önmagát tekintené őnek legalább is *emberi* viszonyaiban, *emberi* életnyilvánulataiban, mikor azok tényleg annyira elütők, különbözők az *én* előtti *ősökétől*?! Az elvitázhatatlan s általuk sem kétségbevonható tény, hogy gazdálkodás, ipar, kereskedelem, nyelv, vallás, tudomány, jog és más ezerféle emberi vonatkozások mind tényleg fennállók és mind társadalomban kifejlődött, tehát egyedül abból kifejlődhetett s az által fentartott emberi létfeltételek, melyek egyike sem fordul elő az állatvilágban, ezen tulajdonságok nem közösek s így azok létesítő és fentartó alakzata, a társadalmi élet is hiányzik náluk, mert ha meg volna, ezeket a vonatkozásokat, viszonyokat ott is kifejlesztette volna bármily alacsony fokozatban is. A társadalom csak önmagában s az emberre vonatkozólag vizsgálható helyesen s ha annak keletkezését s kezdetleges alakjait vizsgáljuk is, bizonyosság gyanánt el kell fogadnunk, hogy bármily alakja is volt a legkezdetlegesebb társadalomnak s bármiféle tulajdonsággal kapcsolatosan és szükséglet alapján, belátásosan vagy ösztönszerűleg jött az létre, okvetlen emberi életviszony számára, emberi létalakzat gyanánt jött létre, mert ha csak társadalomban fejlődhetek ki az ember mai tulajdonságai, életviszonyai, a társadalmat okvetlen emberek között s számukra létrejötnek és fennállónak kell tekintenünk. Viszont a hol társadalmi élet nyomaira akadunk, ott okvetlen az embert találjuk, mert ha a fentebb

elsorolt emberi tulajdonságok csak társadalomban fejlődtek ki, a fejlődés csak oly lényeknél indulhatott meg, melyek tényleg fejlődtek is eme tulajdonságaik tekintetében. S mihelyt ember volt, ott kell találnunk okvetlen a társadalmat, mert a minnek alapján valami kifejlődött, annak a valaminek létrejöttékor azonnal rendelkezésre kellett állania annak, a minnek alapján fejlődése megindulhatott. Hogy a csirából ember legyen emberi tulajdonságokkal, a fogamzás pillanatában, a létellé válás pillanatában annak a kifejlődő csirának emberi embryónak kell lennie. Hogy mindjárt kezdetben volt társadalom, s az emberi élet társadalmi volt, éppen ez mutatja, hogy ma is ilyen, hogy ma is van társadalom, mely nélkül ember fenn nem állhat. Hogy találhatták volna fel az emberek később, életük valami későbbi korszakában azt, a mi létfeltételük, a mi által lehettek csak emberek, a természeti világ különálló s különös létfeltételekkel és tulajdonságokkal bíró lényei? Hogy láthatták volna be annak szükségszerűségét, a minnek szükséges voltát nem tapasztalták, hogyan szerezhettek volna tudomást a társadalomról s annak czélszerűségéről, ha ezt a minden czélszerűség forrását, minden ismeret alapját tapasztalásból meg nem ismerhették volna? Ha csak az van számunkra, a mit megismertünk, de csak olyat ismerhetünk meg, a mi van s minden ismeret társadalmi életünknek folyamánya, adománya, magát az ismeretet, reánk nézve az élet forrását, hogyan alkothattuk volna meg belátás útján? Mindent, a mit ismerünk, csak a társadalomban, társadalmi utón ismerhettünk meg, társadalmon kívüli lények hogyan juthattak volna hát magára az ismeret forrására, a társadalomra, ha a nélkül egyáltalán nincs ismeret? S hogy e nélkül nincs, tehát nem is lehet ismeret, mutatja az, hogy minden tisztán emberi vonatkozásunk a társadalmi együttlét eredménye. A fő tévedés abban rejlik, hogy a kifejlődés kérdését az eredet kérdésével összetévesztik: Az ember kifejlődhetett a természetes vagy faji kiválasztás alapján az állatvilág valamely legfejlettebb fajából, mint szerves valóság, de az ember eredetét vagyis lételét és fenmaradását, existenciáját nem ezen állati, de egyedül társadalmi lényének köszönheti. A természet mindenható ereje s ezer változatot teremtő játéka bizonyos állatfajt megfelelő életviszonyok közzé helyezve azt emberi szervezetté formálhatta, de eme szerves valóság emberré az által lett, hogy létalakzata a társas együttlét, a társadalmi lét volt azonnal, átalakulása pillanatában. Eredetét tehát az ember a társadalomban leli, a többen, az összeműködést

biztosító létalakzatban. Nem a fejlett állat, de a társadalmi lény lett emberré.

Mielőtt tárgyunk érdemleges tárgyalására, mint különleges jelenségi kör vizsgálatára áttérnénk, az étellel, az emberrel mint élő valósággal, végül a társadalom tárgyalásának szerintem egyedül helyes módszerével kívánok foglalkozni.

„A világ, a mennyire mi ismerjük, csak képzeinkből áll”. (Wundt.) A képzet pedig az érzékleten épül fel, képzet alatt a tudatunkban létrejött képét értjük valamely tárgynak. A tárgy lehet valóságos vagy csak gondolt. Előbbi esetben szemlélnünk, utóbbiban képzelünk. A szemlélet az emberre nézve észrevétel, mely nem más, mint az egymás mellett és egymásután létezőnek közvetlen ismerete, s alapja mindig érzékszerveinknek ingerállapota. A gondolat ellenben, mely már magasabbrendű, kombinált lelki folyamat, mely az észrevételeket elemeire bontja s ismét egymással összeveti, közvetett ismeretet nyújt. Az észrevétel tehát az első és legközvetlenebb ismeretforma, mert benne a subjectumnak (a szemlélőnek) az objectumra (a szemléltre) való vonatkozása természeti viszonyokon nyugszik. Az érintkezés a való világgal, behatások befogadása, érvényesülés és nyilvánulás az érzékelés útján közvetítettik, tehát az érzékelt dolog az, a mi reánk nézve valósággal létezik, az érzékelésben tényleg és teljesen benne van az objectív, külső, közvetlen lét. Az érzéklet tehát magát az életet fejezi ki s egyediséget feltételez, mert mással szemben érvényesülni, jelentkezni, nyilvánulni csak elkülönült, önálló, önmagában létező lehet képes. Az elkülönülés pedig külsőleg megkülönböztethetőt jelent, melynek egyedül lehető módja a formális jelentkezés lehet. Élőkre tehát csak jelenség létezik, miután pedig az érzéklet az, a mi számunkra már eredetileg adva van s a mely egyedül a való, az objectív létvilág, tulajdonképpen saját énkünk, szervezetünk és tudatunk az, melyben a lét adva van. A lét hát nem más, mint önjelentkezés, önnilvánulás, a tevékeny érvényesülés, hatás és visszahatás elfogadása, az eleven tevékenység együttsége, a jelentkezés közössége, mely a jelenségek között fennáll. Éppen azért veszi az észrevétel az érzékelt dolgot valónak, mert tulajdonképpen a tárgy, a dolog benne van az érzékiében. Az észrevétellel mindig az a gondolat van összekötve, hogy az érzett dolog külső tárgy, valami létező. Az ismeret most már az érzéki és pszichikai észrevétel összekapcsolásán épül fel. A képzet nem más, mint a lelki elvonása, gondolati, az érzettől függetlenített elvonása a tárgynak. A való világ ennél fogva érzékeinken nyugszik, s a mi azon túl van, reánk

nézve nern is létezik. „Bizonyos, hogy még akkor is, ha az energia minden titkos útját követhetnénk is, ha az érzéki világon túl fekvő ama folytonos őszanyagon végig vonuló rezgések végtelen rendszerét szellemünk elé varázsolhatnánk is, azért a tüneményvilág folyásáról mégis csak érzéki képünk volna, míg az energia s vele az anyag valóságos lényege kívülünk, az általunk fel nem ismerhető igazság nagy óceánjában fekszik”.¹ Ezért azonosítja s azonosította mindig az emberiség ismereteit az objectív külső léttel, mert ennek oka s reánk nézve az objectív létet képező érzékletnek s a tudatosító képzetnek természetében gyökerezik, s mert reá nézve más, mint a mi érzékleteiben van, nem létezhetik. A való lét, a Ding an sich, a noumenon benrejlik a phainomenonban s reánk nézve csak úgy jelentkezik, mint phainomenon, a jelenségek összessége. Az érzéki tapasztalat tehát minden ismeretünknek alapja, kiindulási pontja a külvilágra vonatkozólag. Ez az érzéki tapasztalat az ismerő lény érzékszerveinek eredménye. E szerint úgy az ismeret, mint maga a megismert dolog bennünk van, azokban a képzetekben, melyek az érzékelt dolgoknak teljesen megfelelnek. Az ismeret így nem egyéb, mint az érzetek együttsége és egymásrahatása, az érzet pedig maga a jelenség, a képzet tárgya, a bennünk jelentkező jelenség folyamat, maga a jelenség reánk nézve és a maga valóságában. Innen van, mondja Helmholtz, hogy nem vagyunk képesek egyetlenegy érzékcsalódásnál sem, a melyek rendellenesen ingerelt érzetek útján jönnek létre, a csalóka érzetet elhárítani az objectumnak helyesebb ismerete és a csalódás okának belálása által.” Igen, mert kívülünk fekvő dolgok nem léteznek a megismerés szempontjából, mert a mi létellel bír előttünk, érzékeinkben, tehát bennünk is megvan. Az érzet maga az, a mit anyagnak nevezünk, vagyis létezőnek, objectumnak, olyannak, a mi reánk nézve van, észrevett, megismert. Ha az anyag más volna, nem léteznék, mert csak az létezik, a miről érezzük, hogy létezik. Minden a természetben, a természet pedig bennünk van, érzékeinkben, érzékleteinkben s képzeteinkben. Ez az igazi szerves egység, együttségi, elválaszthatatlanság, a léte maga, mint szakadatlan és összefüggő nyilvánulások, jelentkezők, tevékenységek, válthatatlan és változhatatlan láncolata. A jelenségek összessége az érzékelhető világ, melyből annyi a mienk, a mennyi érzékeinkben s képzeteinkben megvan. A képzet feltétele a több érzékelés, mert

¹ Heller Ágost felolvasásából a m. t. Akadémiában.

csak arról lehet képzetünk, a mi több érzet összehatásából származik vagyis a több érzet létesíti a képzetet. Képzetvilágunk a különbségek érzékelésén, helyesebben a különböző érzékleteken épül fel. Ezért nem tudjuk elképzelni, nincs arról képzetünk, hogy mi a tér, idő, erő a maguk egységében és végtelenségében, mert itt nem lehet összérzékelés és összehasonlítás, miután több tér és több idő nem lehet. Nem lehet pedig azért, mert csak egy féle létei van, mint látható és érzékelhető, a formális, a jelenségszerű, a miben hát ez a létel jelentkezik, csak egyféle, állandóan egy és ugyanaz lehet. Másféle léteit nem tudunk elképzelni, mint formálist s így nem is lehet másféle, mert csak az van, a mi lehet, de minden, a mi lehet, van is, mert akkor a lét nem volna időben és térben jelentkező, tevékeny folyamat és folytonosság. Ha most már csak formális lét lehet, az csak ugyanaz, vagyis tér- és időbeli lehet és pedig ugyanabban tér és időben jelentkező, helyesebben mindig csak ugyanazt érzékelhetjük térnek és időnek, a mi az, anyagban, a formális létben van; az mindig csak egy és ugyanaz lehet reánk nézve; innen van az, hogy róla önmagában képzetünk nem lehet, csak mint a jelenségekhez tapadó, azokkal együtt jelentkező s így érzékelhető relativitásról. Hogy ez így van, mutatja az is, hogy a jelenségeket különbözőeknek észlelhetjük, tehát, hogy képzeink vannak és lehetnek és hogy a jelenségek között fenforogni látszó különbségek az anyag egyneműsége és tehetetlen mozgása folytán csak helyzeti különbségek, a mi nem más, mint az egymásmellettség és egymásutániség vagyis tér és időbeliség tekintetében való különbség. Mindez a lét egységét, ugyanazonosságát, tehát feltételeinek is egységét és állandóságát bizonyítja, mert más-más életfeltétel mellett más minemű lét is volna s nem csupán formális, tér és időbeli. Viszont a tér és idő más nem lehet a lét szempontjából, mint maga az anyag, az anyagban benlevő, ahhoz tapadó, mert a mi nem anyag, az nem tér és időbeli s a mire nézve nincs tér és időbeliség, nem anyag, a miből az következik, hogy nem az anyag van térben és időben, hanem fordítva, miután határolttá, vagyis létezővé a végtelen tér és idő az anyagban lesz, azaz az anyag maga a tér és idő, az egymás mellett és egymásután való, a szemlélet szempontjából. Egy és ugyanazon helyen és időben két dolog nem lehet, miután pedig a dolgok, mint jelenségek mind tér és időbeliek, a tér és időbeliség számára csak egy jelenséggforrás lehet, mint a térben és időben megjelenő dolgok előidézője,

alakivá, tehát láthatóvá s így érzékelhetővé, ez által létezővé tevő jelenség-forrás.¹

Ezzel megismerkedtünk a lét, az élet mibenlétével, hogy az nem más ránk nézve, mint képletek összessége, mely érzékleteinken alapul, az érzéklet pedig nem más, mint az előttünk, reánk nézve objectív léttel bíró tárgy maga. Csak így lehetünk benne mi is a formális létben, hogy t. i. az reánk nézve, mint érzékelhető, mert érzékleteinkben jelentkező objectív valóság van, melynek objectivitása érzékszerveinkben s képzeletünkben van, vagyis az objectivitás subjectivitásunkban, énünkben, saját lényiségünkben van. „A tüneménynek csak annyiban van értelme, a mennyiben alany van, a melynek jelentkezik”.²

Hogy ez az objectivitás azután megfelel-e az abszolút valóságnak azaz más, egy nem formális és subjectív léteivel bíró szemlélő szempontjából tényleg az-e, a minek és a milyennek mi érzékeljük, az meg nem állapítható, miután magunkat érzékeinken kívül nem helyezhetjük az objectív lét megismerése, a tárgyi ismeret szempontjából. Tehát bennünk, eszméletünk és szemléletünkben van a dolgok realitása, e nélkül ismeret nem lehet, minthogy a szemlélő alany funkciójában, életnyilvánulataiban rejlik a tapasztalati tárgy keletkezésének is feltétele.³ „Független külső valóság ismereti tárggyul sohasem mutatható ki. . . . Ismerni csak azt bírjuk, a mit *mi* magunk alkotunk s a *mi formáinkba* önthetünk. Ismereti tárgy ennél fogva a tünemények jelentése, melyet analysis által nyerünk, azoknak oki összefüggése, melyre az inductív módszerek vezetnek, azoknak térbeli és időbeli viszonyai. Ellenben ismerhetetlen örökké a cselekvés belseje, mert az soha nem válik ismereti tárggygá; ismerhetetlen mindaz, a mit a metaphysika a tünemények mögött rejlő lét alakjában képzel érthetni”, mondja a genialis bölcész Bevezetésének X. lapján. Az élet az, melyet vizsgálunk s mely reánk nézve van. Hogy az honnan állott elő, tisztán az anyagból vagy egy az anyagtól különböző erőtől, ehhez nekünk semmi közünk, az soha meg nem fejthető metaphysikai probléma. Hosszas fejtegetéseim az anyagról nem is arra irányulnak, hogy ez által negatív bizonyítás útján egy nem anyagi erő, mint létesítő lételet beigazoljam, mert ekkor lehetetlenre vállalkoztam volna, hanem csupán arra,

¹ Simon Sándor József: A Kant utáni ismeretelméletek alapfogalmainak kritikája stb. című munkája nyomán. 1—48 l. Budapest, 1897.

² L. Böhm Károly: Az ember és világa. Bevezetés VI. 1.

³ L. Böhm, i. m. VIII. 1.

hogy tisztán az anyag mindenhatóságának hirdetése, törvényeinek megállapítása éppen olyan philosophikus, subjectiv, mint más bölcséleti nézeteket követőké, s az nem elegendő a lét problémáinak megfejtésére, a mivel hogy nem elegendők a szellem és képzelt tulajdonságai sem önmagukban. Nekünk csak a létellel, a formalitással lehet dolgunk, ismereteink csak arra terjednek ki, bizonyítékok csak erre nézve hozhatók fel s kritikája csak ennek adható. Ez az igazi positivismus, a positiv lét positiv alapon való vizsgálata a jelenségek útján. A teremtés, létrejövetel, eredet, keletkezés, evolutio, emanatio, ontogenesis, monismus, dualismus, atom, fluidum, anyag, Isten, őserő mind oly kérdések, melyek egyéni meggyőződések, hit, nézet dolgai; nem ismereti, nem tudományos, mert nem ismerettani s élettani kérdések. A philosophia, mint összefoglaló s tisztán egyéni nézeteket rendszerbe foglaló emberi észmüködés, szellemi gyakorlat foglalozhatik ezekkel az u. n. alapkérdésekkel, a végokkal, a substantia, tér, idő, anyag, erő kérdéseivel, de fejtegetései csak akkor eredményesek s hasznosak az ismeret szempontjából, ha a valóság, a szemlélet, a lét számára teremt kategóriákat, s rendszert, módszert állapít meg az egyes tudományok, mint tapasztalati ismeretkörök számára. Mi csak az ezen tényezők (anyag, erő stb.) által előhozott változásokat tekintjük s azoknak tér és időbeli törvényeit tartjuk ismereti tárgynak. Ezeknek felkutatása független azon elméletektől, melyeket a bennünk élő lényeknek természetéről felállítottak.¹ Mert bizonyára a lényeg benne van a jelenségekben, azokat állandóan létesíti és fentartja, de a jelenség a formális lét miatt soha meg nem határozható miségben és módon. De minek is? Hisz az életben és élet által adva van minden számunkra, kielégíthetjük benne és általa összes szükségleteinket, testieket, szellemieket, anyagiakat, erkölcsieket, vágyainkat, eszményeinket. Ezek sincsenek kívül a léten, rajtunk, embertársainkon, az ideák, eszmék, fogalmak bennünk vannak, azok megnyilatkoznak; lehetünk jók, gonoszak, követhetjük lelki vágyainkat, kielégíthetjük eszményiségünket, szerethetünk és gyűlölhethetünk, önmagunkban és másokkal való érintkezésünkben kifejezésre hozhatjuk lelkünk egész világát formális tulajdonságaival; beszédünkben, magatartásunkban, cselekedeteinkben azok s olyanok lehetünk, mint szívünk óhajtja; imádhathatjuk Istent s lételet hívó lélekkel elismerhetjük, tekinthetjük őt hálás szívvel alkotónk-

¹ Böhm i. m. XII. 1.

nak, létünk forrásának, végül őt állíthatjuk oda elménkben a jelenségek mögé; van család, község, barátság, társadalom, állam, egyház, összes lelki szükségleteink s tevékenységünk kínálkozó terei, eszmék és eszmények, melyek éppen úgy valóságok s „positív és elvitázhatatlan tényezők az emberi fejlődésre, államok és társadalmak megalakulására” s pozitív ismeret tárgyául szolgálhatnak, mint a fű, fa, növény, állat, csillag stb. mert éppen úgy bennünk, élőkben vannak, mint emezek, melyek szintén csak akkor vannak reánk, ha jelentkeznek s hatást gyakorolnak. Bennünk van a lét, az élet, a mindenség, világ, mert bennünk van az ismeret, a tudás. Est deus in nobis. Minek hát a metafizikába átkalandozni, mikor az életet akarjuk megismerni s felhasználni számunkra, ha az élet mindent magában foglal számunkra, s ha társadalmi életünkben adva vannak mindazon tényezők, melyek létünk megnyilatkozásait, feltételeit teszik ki, melyek emberi életet engednek. Az ismeret szempontjából amarra semmi szükségünk s az ismeretben van számunkra adva egész világunk. „Ismeretünk tárgya nem lehet a tőle független, tehát objective absolut valóság, hanem a tőlünk oktörvény szerint kivetített kép, mely önkénytelensége miatt számunkra a valóság képviselője.¹ De még ama u. n. alapfogalmakhoz is biztosabban eljuthatunk, ha egyáltalán eljuthatunk, pozitív ismeretek alapján, mert bizonyára jobban ismeri meg ez egészet az, a ki abból több részt megismert. Minden ismeret feltesz egy alanyt és egy tárgyat. A tárgy, a melyet ismerünk,, csak a mi képünk, az alany szüleménye. Ez reánk nézve a lényeg is, vagyis tünemény és lényeg egy és ugyanaz, mert a tünemény az egyedüli valóság, mely reánk nézve létezik, mert megismerhető. E tünemények egymásutánosságát, egymásmellettségét s szerkesztő alkatrészeit bírjuk ismerni s ezen kívül *ismerni való* nincsen. A lényeg maga is formai kategória, mely képeinkben azt jelzi, a mi bennük állandó és változhatatlan. A szemléletiség, mint állandóság és a tér azon formák, melyekben öntudatunknak a világ tartalma jelentkezik. Ha a lényeg nem egyszerűen formai kategória volna, akkor az vagy anyag, vagy erő, vagy szellem volna. Itt fejtegetésünk irányához tartva magunkat, nézzük az anyagot. „Ha az anyag egyetemes létező, a melyben különödség nincs s mégis van veres, nehéz, meleg, kiterjedt anyag, akkor vagy csak anyag, vagy csak tulajdonság létezik, mert a többféle tulajdonság többféle

¹ Böhm i. m. 211. 1.

anyagot tételezne fel s akkor az nem volna általános.” (L. erre nézve az anyagra vonatkozólag kifejtetteket fentebb.) Az anyag azonban van s tulajdonságai is vannak szemléletünkben és eszméletünkben, tehát úgy maga az anyag, mint minden tulajdonsága csupán szemléleti forma s csak annyiban van, a mennyiben élő, észrevevő van. A kiterjedtség az anyagnak épen úgy megjelenési tulajdonsága, épen úgy szemléleti, mint egyéb tulajdonságai. Épen úgy csak látjuk az anyagot kiterjedtnak, mint sárgának, veresnek vagy a mint nehéznek vagy könnyűnek érezzük. Az anyag, mint abszolút létező, csak a mozgásban van, mint az élet formális tényezője, mint a melyben van és lehet szemlélet s mely minden életnyilvánulásnak, elkülönülésnek, önálló érvényesülésnek, hatásoknak s kölcsönösségnek állandó és feltétlen forrása. A kiterjedtség csak ott lehet, a hol van kiterjedés, már pedig a kiterjedés állandó folyamatot, mozgást tételez fel, tehát az anyag annyiban kiterjedt, a mennyiben állandó mozgásban van. „Az anyag tehát szemléleti jelzője valaminek. Ezen valami a cselekvő, erő.” De minthogy e kettő egymásnak realiter ellenmondó, mindkettő csak fogalmi létező, vagyis „látható ezekből, hogy az anyag és erő szintén nem reális kategóriák, hanem szellemi szervezetünk funkciói, melyek számunkra az egyéni világot alkotják.” Anyag és erő a szemléletet tekintve, bennünk van. Az erő mi vagyunk, az anyag érzéseink. Előttünk csak tünemények folynak le, magában a tüneményben annak előállása és megszűnése tapasztalatunkon kívül eső s így sem nem gondolható, sem nem szemlélhető valami. Az - anyag és erő tüneményeiből csak a mozgást ismerhetjük, mint a változásnak (jelenségeknek) egyedüli megközelíthető formáját, vagyis e téren is a törvényeken kívül egyéb ismeretünk nem lehet.”¹ Csak a mozgást, változást szemlélhetjük, reánk nézve tehát erő és anyag lényegileg csak a mozgásban határozható meg. „Az erő mindig az ő nyilatkozataiban ismerhető fel.” A nyilatkozat, a hatás már csak eredményében áll előttünk, azért mielőtt történnék, róla semmi fogalmunk nem lehet, mert ha arról akarnánk képet szerezni, akkor szemlélnünk kellene a menetet, a mi ellenmondás, mert épen ezen menet a szemlélhetetlen. Az átmenet a nem hatásból a hatásba, megígyelhetetlen, miután mi is már a hatás körében vagyunk s csak az az erő nekünk, a mit mutat. Szóval ismerjük a tünemények jelentését és azoknak lefolyási törvényeit,

¹ Böhm K. i. m. 208—9. 1.

de nem ismerjük azt, a mi nem tudatosan áll elő, mert ez nem ismereti tárgy.¹ A mi nem szemlélhető semmiképpen, az legfeljebb csak logikai feltétel lehet. „A természettudományi hypothesisek azon ellenmondásban szenvednek, hogy logikai előzmények akarnak lenni, s mégis egytől-egyig szemléleti constructiók.” A természettudomány éppen úgy, mint a vallás vagy bölcsészet, egy bizonyos ponton túl nem kutathat oly alapon, melyen ismeret, a valóság épülhetne fel. Egyik úgy, mint másik, képzelgésbe csap át, ha a jelenség-világ köréből kilép s a „lényeket* akarja meghatározni. A lényeg az élő számára az élet, a lét, a megjelenés, a megjelenés előtti lényegtelen, mert megismerhetetlen. „Nem azon kérdést kell megfejtenünk, hogy mi a lét a mi ismeretunktől eltekintve, hanem milyennek kell a létezőt gondolnunk, ha ismerni akarjuk.” A valóság, a lét csak bennünk van. Anyag, erő, tér, idő, állag csak a szemléelőre, a szemlélet szempontjából létezik s így a külvilágról alkotott képeink önkénytelenül saját magunkból kihelyezett képeink. Helyes-e hát teljes magánvalómat, a társadalmi életet, életviszonyainkat kívülünk fekvő okokból magyarázni s azoknak létezését például biológiai alapon levezetni, holott nem mi származunk a jelenségekből, hanem azok belőlünk, az *én* miatt van a *más* is, az *én* pedig a társadalom teremtménye. Származhatom az állatból testileg, de ez a származásom is énem következménye, mert én fedeztem fel a kapcsolatot, az egymásutánt köztem s ama más között. Nem helyesebb-e éneket a társadalomban, létfeltételeim, életnyilvánulásaim egységes összetételben, emberi voltomat kifejezésre hozó eme feltétlen létalakzatban s a társadalmat a sok énből, bennünk keresnem? A külvilág képei saját szüleményeink s annyiban szellemi természetűek. Tehát a valóság végső meghatározása az, hogy az szellemiség. Hogy mi a szellem, anyagi vagy más létező vagy csupán a szemlélet módja, mint a hogy az anyag a szemlélet formája, a megismerés szempontjából lényegtelen. Kéig annyit tudunk, hogy megnyilatkozásában ismeretekre képes s a lét tulajdonképpen csak általa, az ismeretben van, s hogy tisztán emberi tulajdonság, miután saját tapasztalatunk szerint mi képesek vagyunk szemlélni s szemlélet útján a létezőkről ismereteket szerezni, s hogy ez más lényeknél is meg volna, arról ismeretünk nincs, s így ez lényegében nem is érdekelhet bennünket. A bevezető részben ugyan tudatosnak jelentettem ki minden érzék-

¹ Böhm K. i. m. 212. 1.

letet, de ez a tudatosság nem psychoJogiai értelemben veendő, hanem csak mint élőnek szükségképpen s így célszerű, ennél fogva tervszerű, élettani működése, mely tudatosság ismét önünk által iratik bele amaz érzékletbe. Minden élőnek tudattal kell bírnia, mert különben elő nem volna, a tudatosság nem egyéb leven itt, mint élőnek önálló létnyilvánulata. A tudatosság itt érző lényt jelent individuumot, önmagában létezőt. A tudat tehát ily értelemben physiologiai meghatározás és nem pszichologiai, jelentve magát a letelt, azt, hogy nyilvánulok. Minden létező cselekszik, minthogy a cselekvés a változás oka, minden létező tehát az erő hordozója, „miután az erő nem önálló létező, hanem éppen a létezőnek egyik abstract meghatározása. Egyszersmind minden létező anyag is, az anyag éppen úgy jelzője leven csak annak a valaminek, a mi cselekszik, mint az erő. Annyiban tudatos hat minden eletnyilvanulas, hogy általa erő térben cselekszik.

Nézzük most hogy az emberre vonatkozólag mi a lét s mik annak feltételei? Elmeletünk szerint a lét objectív valósága az ismeretben, saját alanyiségunkban van. Igen sajnálom, hogy értekezéses megírása kezdeten nem ismertem és tanulmányoztam át kiváló bölcseleönt, Böhm Károly alapvető munkáját, mely alapelvei tekintetében annyira megegyezik szerény nézeteimmel s azt csak pótlólag illeszthettem bele értekezésembe.

Ezen munka birtokában bizonyára fegyelmezettebbek s philosophikusabbak lettek volna levezetéseim s meghatározásaim s erősebb logikával lettem volna képes álláspontomat fixirozni. Most csak elmondott nézeteim bizonyágtételül hivatkozhatom az o tekintélyére, bizonyíthatom azzal állításaim igazságát. Midőn e munkát átolvastam, megkapott annak józan s elme gyakorlatokba, a képzelődés világába át nem csapó mindig a földön maradó, a lét körében mozgó határozottsága. Azért is, a helyett, hogy saját, a rendelkezésemre állott idő rövideége miatt meg határozott logikai formákba nem ontheto nézeteimet e kérdésre vonatkozólag magam szavaival fejtegetnem, miután azok nagyjában s alapvonásaiban teljesen megegyeznek e megállapodott gondolkozasu philosophus önálló rendszerű nézeteivel s különben is ezek csak bevezetőül, előleges magyarázataul kívánnak szolgálni feladatomban érdemleges tárgyalásához: a rosszabb helyett jobbat nyújtok azzal, ha az e kérdésre meg elmondandoknál szorososan e melyen járó elme meghatározásához tartom magamat, remélve, hogy a tudós szerző nem fog e miatt Prométheusz csinytevésével vádolni.

Beigazolást nyert a fentebbiekben, hogy sem az anyag, sem az *erő* nem létezik reánk nézve, csupán a szemlélet szempontjából s hogy a lényeg előttünk nem egyéb mint a tünemények, melyek énségünkben kihelyezve képzeletünkben visszatükröződnek De ezek egyszersmind tényezői ismereteinknek Egyik sem önálló létező, hanem mindkettő a létezőnek abstract meghatározása Vájjon a szellem milyen szerepet játszik ismereteinkben, szükséges e azt az ismeret s így az objectív lét szempontjából valami külön lényegnek tekinteni vagy pedig az ismeret szempontjából elegendő azt is a szemlelet tényezőjeként tekintem. Szerintem, a mint az anyag erő el nem választható emsegunktól, úgy az ismeret, a lét szempontjából a szellem is emsegunkhoz tapadó, a lettel es a létben adott szemléleti tényező Hogy mi a szellem, önálló, halhatatlan, különemü substantia e a dualismus és monismus elve igaz e, az ismeretre nézve irreleváns s ily irányú fejtegetése csak ellentmondásokra vezet a „van” szempontjából s feladatunk körén kívül is eső kérdés. Mindenekelőtt a szellemiség fogalmat tartalmi tekintetben szuksegkepeninek kell elismerni A szellem az ismeretek körében épen olyan reális tényező, mint bármely más s egyedüli jellemzője az, hogv magával szembesíteni tudja a változásait, e változásaiban van az ereje s alapvonása az alany-tárgy, az én és nem én diremtiojában vagyis a szemlélésben áll. A szellem különben nem képes magát többbe melyebb kategória alá foglalni, mint a cselekvés kategóriája alá, melynek tartalmat teszik az előttünk közvetlenül ismeretes, mert saját magunkat alkotó functioik Világos ebből, hogy a szellem csak az o functioiban juthat tudomásunkra, s hogy többet semmiről sem tudhatunk mint a mennyit ezen functioik ránk nézve jelentenek, léven minden ismereti tárgy ezen functioknak szövedéke. Továbbá a cselekvés és létezés egy és ugyanaz s a cselekvés számára nem kell valami hordozó vagy tartó. Épen azért a szellemi tevékenység számára sem kell ilyen alapot keresni, mert a szellem maga a cselekvő, az én, a tiszta tevékenység (Fichte) A valóság a jelentés s a lényeg ennek szemléleti összegzése. Éppen azért a szellem valósága sem különböző az ő tevékenységétől s nem szembesíthető az ennél, a kettőnek egészen egyforma jelzői vannak, melyek nem egyebek, mint szükségképeni szemléleti illusiok. A szellem számára ezen tevékenységeken kívül külön lényeget keresni az ismeret szempontjából teljesen felesleges, tisztán metaphysikai eljárás, de viszont a szellemi functioik, melyek egyedül léteznek ismeretünkre neze, jelen-

tésük által különböznek más functióktól és pedig főként abban, hogy saját léte egy más létnek kifejezője, mit más létezők ily mértékben nem tüntetnek fel. A functiók egysége a szellem öntudatosan csakis a többség, a functiók összessége észlelhető, de a többség alatt képzeljük az azt összetartó egységet. Egy ilyen egységet, mely a többségben bírja lételet, s egy oly többséget, mely egy összjelentest tartalmaz, nevezünk személynek, „én”- nek (öntet) A szellem, mely tetteiből ismerhető meg, mindig külön kutatásnak, a lélektannak fogja tárgyát képezni, mert ha a lelki tevékenységek a test functioiból, az anyagból, le is lesznek valaha vezethetők, ha a lelki tünetmények az anyaghoz is lennének kötve, azért mégis más jelentőségű tünetmények, mint az anyagiak s így mindig külön kezelést és módszert is fognak igényelni. De a tudomány soha sem mehet a szemlélet tényezői, a functiók vizsgálatán túl és sem az anyag, sem a szellemnek a lételtől függetlenséget ki nem mutathatja s így azt az anyagból soha le nem vezetheti A kölcsönhatás nehézsége pedig megszűnik azért, mert egyfelől mindezen tünetmények közös alaplenyeggel, a cselekvőséggel bírnak, másfelől e kölcsönhatás megértése az oktvény megértésétől függ.

Szerzőnek „a Valóság es a cél” című fejezetének felhasználását e helyütt mellőzöm s azt értekezésem második részében, hol a társadalomról, mint organicus, absolut es adott létalakzatról s az államról, mint ennek megjelenési formájáról lesz szó, tárgyam érdemleges tárgyalása koreben óhajtom felhasználni. Miután a társadalmat ott, mint az eddig elmondottak következményét, folyamányát, mint az emberi lét, tehát ismeret és így az objectív lét alakzatát, feltétlenséget, létesítő és fentartó szükségképenséget igyekszem feltüntetni, ez alapvető kérdésekkel ott kívánok bővebben foglalkozni.

Itt elegendőnek tartom csak arra utalni, hogy a régi philosophiának örökké megfejtést váró titkai, az u n. alapproblémák nem egyebek, mint oly tényezők, melyek a valóságot csak főr málják, de nem alkotják. Mi a valóság? Mindaz, a kifejtettek után, a mi öntudatunkra hat, a mi ennélfogva cselekvő és jelentessél bíró, tehát a mi a kepzeleti kategóriák nélkül is valóság Minden érzéki és jelenteses létező, a mely közvetlenül adva van, az értelem számára ezen kategóriák nélkül is hátra marad, megvan. E valóság előttünk nem abstract functiók, hanem közös középponti tényező által összetartott functiók egységének mutatkozik, mely mint ilyen egység az egyesnek képében áll előttünk. A való tárgyak előttünk

egyes határozott létezők képében tűnnek fel, a melyre mi az állandóság, a lényegesség bélyegét nyomjuk

Ez egységek sajátossága az, hogy a többségtől elválaszthatatlan, úgy hogy az egység és többség különváltan gondolhatatlan abstractiók, melyeknek a valóságban semmi sem felelhet meg. A valóság csak egy ilyen jelentésszerű egység képében valóság, mely a maga jelentésszerű más létezőkkel szemben sokféle vonásban, vonatkozásban nyilvánítja. Ezen egység, melyben a többség, mint valóság rejlik, ideális vagyis szellemi egység. Minden létező tehát sok jelentést összefoglaló ideális egység, mely ezen jelentését érvényesíteni igyekszik.

A pozitív philosophianak alapja tehát az, hogy a jelenségek magyarázatát az alany számára egyedül ismeretes valóságra korlátozva, magyarázó elvei olyanok legyenek, hogy azok közvetlenül érthető, újra másból magyarázatot nem igénylő tényezők legyenek. Ez pedig csak úgy lehető, ha mindent a szemlélő alany szempontjából tekintünk, minden valóságot a szemléletre visszük vissza, ha mind ennek magyarázatát, okát az alanyban keressük, ha a valóságot az alany kivetített alkotásának vesszük, s a mi ezen kívül van, nem vesszük valóságnak, ismereti tárgynak. A tényezők, mellemek közreműködése a világkép megszerkesztésénél nélkülözhetetlen, kizárólag az ember világot alkotó functioknak tekintendők. Minthogy pedig az öntudatlanul megalkotott világképnek öntudatos utánképzésében áll az ismeret, ennél fogva a mi a világ keletkezésének feltétele, ugyanaz az ismerésnek vagy a világkép utánképzésének s megértésének is feltétele íme elméletünk beigazolvá. A lét, mint jelenségkor, mely az ismeretben válik létezővé. Az ember nemcsak megismeri, de ez által megteremt is a világot. Az van, a mi megismert s viszont, a mit megismert, az van is, mert más, mint a mit megismertünk, nincs. A Kant-fele ismerési forma ismerési feltétel is, mert megismerni csak formák útján lehet. Ezen logikai feltételek az ismerethez a következők: 1. hogy a valóság cselekvő s így változó; 2. hogy e változásban bizonyos részek állandók (lényeg), 3. szükséges, hogy a cselekvés számára valami valóságot tegyünk fel, milyenek anyag, erő, szellem, végül 4. hogy a valóságot tagoltnak, törvényszerűnek vagyis célszerűnek gondoljuk. Mindezen feltételek csakis az embernek egyem világában bírnak értelemmel, melyek a világról alkotott képünk alkotó functioi és segítségükkel ugyane képet utánképezzük, megértjük. Azt a megértést tekintve tehát lényegtelen, hogy mik

ezek a tényezők a külsőben, u. n. lényegi mivoltukban? A végprobléma mindig az volt: a világot magyarázni, ezt pedig csak a világot alkotó tényezők képesek; e világ pedig a mi képünk. Az egyedüli philosophiai feladat tehát nem lehet más, mint a szellemi funktiók vizsgálata. A világ az alannyal, mint absolut okkal oki viszonyban áll. Az okozatiságot, a causalitást tehát nem a világban, mely a mi szemlélésünktől eltekintve, nem mutat oki összefüggést, az ember világában kell keresni. A physikai törvényszerűség tehát logikai okszerűség, következetesség. Az oktörvény alapján a mi világunk nyer összefüggést, s értelmünk alapján döntjük el, mely képeink tartoznak egymáshoz okilag. Az alany az ő világának szülőoka s az egész világ az alany funktióiból állónak tekintendő. Minden létező a maga változásainak szülőoka s változásai az ő fogalmát alkotó momentumok, melyek más létezők változásainak indokai, megindítói lehetnek. Minthogy pedig e megindítás csak egyértelmű momentumokra mehet át, előáll a vizsgáló számára egy lényegben egyező, de számos egyes létezőbe szétvetett létezőnek a képe, melynek egyes tagjai közt az oki viszony számai folytonos kapcsolatot létesítenek. Az oktörvény tehát csak a szemlélés törvénye, mely a mennyiben a lét értelmére is szól, értelmi vonást is tartalmaz. Sem a tér, sem a rend, sem a kiterjedés, a mi felfogásunktól eltekintve értelemmel nem bír, valóság gyanánt csak a jelentés által bizonyosodik meg, de azért mindez nem illusio, sőt ellenkezőleg positiv valóság, miután a képekbe az őket szemlélő alany által mindenkor belekerülnek, tehát mindig meglevők, az ismereti világ jelzői; nemcsak a tér és kiterjedés, az idő is valósággal bír. Az is benne rejlik a mi objectiv világunkban, mint egymásután az öntudatba lépő képekben s ezeknek viszonyát az öntudat szemléléséhez jelzi. Tér és idő csak az anyagban, az anyag útján van, mint a formális lét szemléleti eszközében, a jelenségek nyilvánulási terében, miután pedig az anyag is csak a szemléletben, a szemlélő világában, mint feltételezett valóság van, az idő is csak a szemlélet szempontjából van. Általa az egész világból rendje s tartalma más és más lesz az időmérték különbsége szerint, melylyel az élő lények rendelkeznek. Az idő, mint időmérték szerepel. Az eddig kifejtetteket összefoglalva, térbe kihelyezett és rendezett képek alakjában áll előttünk a világ, mely képek a cselekvés szálaival vannak okilag egymáshoz fűzve, mint indító és szülőokok, hozzákötve az idő fonalához. E három ismereti forma nem szerepel az ismereti világon túl, de ezen belül mindenütt érvényes s az eszmélő

alany azokat mindenben találja. E mellett a mozgás és változás is tényleges functio a mi ismeretünkben, s reális tényező a mi világunkban, melyet az oktvény szabályoz s azon változásban áll, melylyel a kép az alanyyal szemben más és más helyet foglal el.

Ismeretünk tárgya csak az lehet, a mi a szemlélet körébe esik. Ezek: 1. az egyes állapotok, 2. azok tér és időbeli viszonyai, 3. azok oki összefüggése. Még csak azt nézzük meg, mi az u. n. lényeg? Nem más, mint maga az egyes létező azért, mert önálló léttel bír, melyet máshonnan nem kölcsönözhet: mert állandó tulajdonságai vannak, melyeket tőle elvonni nem lehet s mert ezen tulajdonságoknak szemléletileg rögzített egysége vagyis szülő oka. A lényeg változatlan, mert lényeges az, a mi szemléltetik; eredhetetlen, mint szülők. Lényeg és tünemény egy és ugyanaz; emez a szemléletben, amaz a gondolatban. A lényeg csak oly formai kategória, mint az ok, a melyből származott. Minden létező jelentéseknek synthetikus ideális egysége, melynek mint szülőknek logikai momentumaiból érthetők a világi tünemények változatos alakzatai. Az öntudat képezi a világnak fentartó alapját, melyre minden rend és összefüggés visszaül. Az alanynak functiói létesítik e világ tartalmát és anyagát. S bármi legyen az emberi szellem, az mindenünk, összes ismereteink, reánk nézve a mindenség forrása s e világ mindenkinek egyéni világa, mely ismereteink szerint módosul. Szellemünkkel állítunk és tagadunk, bizonyítunk és czáfolunk, czáfoljuk meg saját létünket is. Szemlélet és értelem annak két alkotó momentuma.¹

¹ Böhm Károly i. m. 218—26 és 259—81. lapjai nyomán.